म. ग्रं. सं. ठाणें
विषय
सं. नं.

लेखक—'किरात.'

कोपनशील—'माझी बहीण' हीं केवळ पांचच अक्षरें आहेत; पण यांनीं माझ्या या मस्तकांत नुसता वणवा पेटवून अगदीं एकच आगडोंब उसळून दिला आहे! [पृष्ठ ५४.

Cover Printed at
The Manoranjan Press, Bombay.

[शाहूनगरवासी नाटक मंडळीकरितां लिहिलेलें.]

माझी बहीण.

पांच अंकी

शोकपर्यवसायी नाटक.

सर्वं शीलवता जितम् ॥

×× ×× ××

शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ॥
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बंधुभिः ॥

महाभारत—उद्योगपर्व.

लेखक—' किरात. '

ग्रं. क्र. 9932

[प्रथमावृत्ति.]

[सर्व हक्क लेखकानें आपल्या स्वाधीन ठेविले आहेत.]

किंमत ०-१२-०] [सप्टेंबर १९१५.

'किरात' कृत नाटकें व इतर पुस्तकें.

		किंमत.
१	पानिपतचा दुर्दैवी मोहरा. ... (ऐतिहासिक)	१—०—०
२	राजाराम आणि ताराऊ. ... (")	०—१२—०
३	विजयानगरचा डळमळित राजमुगुट. (")	०—१०—०
४	वुइल्यम टेल् अथवा बांका तिरंदाज. (")	०—८—०
५	पन्हाळगडचा किल्लेदार.(ऐतिहासिक) आवृत्ति४थी.	०—४—०
६	द्रोणसंकांप. ... ... (पौराणिक)	०—६—०
७	संशयी जिजाबाई... ... (प्रहसन)	०—२—०
८	डोकेफिरू. ... ... (प्रहसन)	०—२—०
९	सुंदरमाधव. ... (संगीत—सामाजिक)	०—१०—०
१०	यक्ष-प्रमाद अथवा मुक्तवेणीदाम-बंधन.(संगीत)	१—०—०
११	राणा जगदेव. ... (संगीत–ऐतिहासिक)	०—१२—०
१२	शिवराज्याभिषेक. (राष्ट्रीय कीर्तन)	०—२—०
१३	माझी बहीण ... ... (गद्य नाटक)	०—१२—०

यांतील नं. ५, ६, ७, ८, ९, १० चीं **मुंबई येथें मनोरंजन छापखान्यांत,** नं. १ चें **पुणें येथें आर्यभूषण छापखान्यांत,** नं. २, ३, ४ चीं **पुणें येथें जगद्धितेच्छु छापखान्यांत,** नं. १२ चें **पुणें येथें चित्रशाळा छापखान्यांत,** व नं. १३ चें **शाहूनगरवासी** नाटक मंडळीकडे किंवा प्रकाशकाकडे विकत मिळतील.

'किरात' कृत खालील पुस्तकें लवकरच प्रसिद्ध होतील.

१ तंजावरचा तंढा. (ऐतिहासिक गद्य नाटक.)
२ कुरुभंग. (पौराणिक गद्य नाटक.)
३ घोषयात्रा. (" ")
४ सिंहध्वज. (गद्य गाटक.)
५ वेणिपूरचा बचाव. (" ")
६ वीरसिंह जयसिंह. (" ")
७ लिसिस्ट्रेटा. (गद्य नाटक.)
८ दोन रजपूत कन्या अथवा सत्वपरीक्षण. } (ऐतिहासिक नाट्यप्रसंग) आवृत्ति २ री.
९ मर्द ठाणेदारीण. (ऐतिहासिक गद्य नाटक— विद्याविनोद मासिकांत छापलेलें.)
१० दोन फटिंग. (प्रहसन.)
११ द्रौपदीसौभाग्य. (गद्यपद्यात्मक नाटक.)
१२ द्रौपदीवस्त्रहरण. (" " ")
१३ नारद-विनोद अथवा चित्ररथ-प्रमाद. } (" " ")
१४ विद्धशालभंजिका अथवा कोरींव पुतळी. } (गद्यपद्यात्मक नाटक-विविधज्ञान-विस्तारांत अंशतः छापलेलें.)
१५ कुसुमाञ्जलि. (सं० नाट्यप्रसंग-स्वतंत्र छापलेलें.) आवृत्ति २ री.
१६ लायकर्गसचें चरित्र ('भाषांतर' मासिकांत छा० प्रसिद्ध झालेलें.)
१७ संभाजीच्या पश्चात् मराठ्यांची स्थिति. (ऐतिहासिक चर्चात्मक निबंध. भारतवर्ष मासिकपुस्तकांत प्रसिद्ध झालेला.)

Brother's Love.

Tresham:—

What love should you esteem—best love?

Mildred;—

True love.

Tresham:—

I mean, and should have said, whose
love is best
Of all that love or that profess to love?

Mildred:—

The list is so long—there's father's,
mother's, husband's

Tresham:—

Mildred, I do believe a brother's love
For a sole sister must exceed them all!
For see now, only see! there's no alloy
Of earth that creeps into the
perfect'st gold
Of other loves—no gratitude to claim;
You never gave her life—not even aught
That keeps life—never tended her,
instructed,
Enriched her—so your love can claim
no right
Over her's save pure love's claim—that's
what I Call
Freedom from earthliness. ×× ××.
I think, I am sure, *a brother's love*
exceeds
All the world's loves in its unworldliness!

" A Blot in the 'Scutcheon,- Act 2-Scene i "

Robert Browning.

विश्वांतील वनिता-वृंदास

आदर्शरूप

अस्मा—

अखिल भारतीय आर्यभगिनींस

सप्रेम समर्पण.

'किरात.'

॥ स्त्रियः साध्व्यो महाभागाः
संमता लोकमातरः ॥
॥ धारयंति महीं राजन्
इमां सवन काननाम् ॥

महाभारत -अनुशासन पर्व.

प्रस्तावना.

जवळ जवळ दोन तपें झालीं. आंग्ल नाट्य-वाङ्मयाच्या रम्य उद्यानांत विहार करित असतां कांहीं सुंदर नाट्यपुष्पें आढळलीं. त्यापैकींच प्रस्तुतचें नाटक हें एक सुंदर पुष्प आहे. आंग्ल नाटककार जेम्स शर्ले यांच्या The Traitor या नाटकावरून प्रथमतः हें लिहिलें. नंतर त्यांत रिचर्ड शेल यानीं सदर्हू नाटकावरून लिहिलेल्या Evadne or the Statue या नांवाच्या रंगावृत्तीवरून कांहीं फिरवाफिरव केली. इतकेंहि करून महाराष्ट्र रंगभूमीकरितां प्रस्तुत लेखकास मुळांत नसलेले कांहीं प्रसंग नवेच घालावे लागले. मूळ नाटकांतील कथाभाग अत्यंत मनोहर, उदात्त, आणि पवित्र असल्यामुळें व त्यांतील नायिकेच्या पात्राचें स्वभावदर्शन आमच्या सद्गुणी व शीलसंपन्न अशा भारतीय आर्यभगिनींच्या आदर्शभूत स्वभावाशीं सदृश असल्यामुळें ह्या नाटकाची निवड केली. याच्या वाचनानें अथवा प्रेक्षणानें एक घटकाभर जरी उच्च मनोवृत्ती जागृत झाल्या तरी देखील लेखकाच्या श्रमाचें चीज होईल.

ता० ३० सप्टेंबर १९१५ } — किर्लोस्कर.

ह्या नाटकांतील पात्रें व त्यांचीं कामें.

पात्रें.	अंक १ प्रवेश ४	अंक २ प्र. ४	अंक ३ प्र. ३	अंक ४ प्र. ३	अंक ५ प्र. ४
चित्रवीर्य-पद्मपुरीचा राजा.	४		३	२	४
ललितराज-त्याचा आप्त.	३-४	२	३	२-३	३-४
प्रियाळ-चित्रवीर्याचा आप्त		४		३	१
कोपनशील- सत्यधाळ		२-३-४	२-३	२-३	२-४
पद्मनाभ- दिवाणांचे पुत्र.	१	३-४	२-३		२-३-४
दयाळजी-एक सरदार.	२-४	१	१-३		१-४
कांतिवर्म पद्मपुरींतील	४		३	३	४
आनंदघन सरदार.	४	४	३	३	४
प्रेमसागर		४			४
राणोजी गड्याचे वेषां- तील रणधीर०	२	१-३	१	१	१-३-४
पिराजी-ललित० हस्तक.	१-२-३	१-४	१	२	१-३-४
मोहन-प्रियाळचा गडी.		४			
हैबती-नोकर.		४			
इतर नोकर वगैरे.				२-३	
आनंदवल्लरी कोपनशी- लाची ब०	१	३-४	२-३	३	२-४
गिरिजा-दयाळजीची ब०		१-३		१	१-४
मंजुळा-आनंदवल्लरीची दासी.	१	४			१-४

सूचना:—प्रत्येक पात्रापुढें प्रवेशवार जे आंकडे दिले आहेत त्याप्रमाणें त्या त्या अंकांतील त्या त्या प्रवेशांतच फक्त त्यांचीं कामें आहेत, इतर प्रवेशांत नाहींत, असें समजावें.

ना. 232 मध्यवर्ती संग्रहालय.
ग्रंथ संग्रहालय
I. m. 9936

माझी बहीण.

अंक १ ला.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—कोपनशीलाचा घाडा.

[आनंदवल्लरी व मंजुळा बोलत आहेत.]

आनंदवल्लरी—मंजुळे, मंजुळे ! आनंदवल्लरी आनंदवल्लरी' म्हणून, मला कोणी हांक मारल्याचं तुला नाहीं आलं ऐकूं?

मंजुळा—नाहीं, मला मुळींच नाहीं ऐकूं आलं कांहीं.

आनंद°—(साश्चर्य) मुळींच नाहीं ऐकूं आलं कांहीं? तर मग मला हा नुसता भासच झाला कीं काय?

मं°—असेल, भासहि असेल. पण ताईसाहेब, तुम्हीं म्हणता ती हांक तुम्हांला कोणच्या बाजूनं ऐकूं आली?

आनंद°—अशी ह्या बाजूनं. 'आनंदवल्लरी' हे शब्द दोनदां उच्चारल्याचं मला स्पष्ट ऐकूं आलं.

मं°—ह्या बाजूनं? मग बरोब्बर! ताईसाहेब, आपण मणिपूर कधीं पाहिलं आहेत कां?

आनंद°—हो, कित्तीकदां. पण त्याचा अन् ह्याचा काय संबंध?

मं०—काय संबंध! संबंध काय तो सांगतें मी,—पण ह्या आपल्या पद्मनगरच्या कोणत्या बाजूला आहे बरं तें?

आनंद०—तेंऽऽऽ—असं ह्या बाजूला आहे.

मं०—ह्याच बाजूला ना? मग सगळा संबंध बरोब्बर जुळला!

आनंद०—मंजुळे, हें काय ह्मणते आहेस तूं? संबंध कसला जुळला?

मं०—पण ताईसाहेब, तुह्मीं जर तें पाहिलं आहेत तर मी तुह्मांला असं एक अगोदर विचारितें कीं पद्मनगर चांगलं कां मणिपूर चांगलं?

आनंद०—हें ग काय तुझं विचारणं? चावनट नाहीं तर—

मं०—तसं नव्हे ताईसाहेब, तिथलं हवापाणी कसं काय आहे तें मला ठाऊक नाहीं, ह्मणून विचारलं आपलं.

आनंद०—तिथलं हवापाणी ग काय विचारतेस! थोरले महाराज, बाबांना आणि युवराज चित्रवीर्यांनां घेऊन, तिथं वर्षांतून दोन दोन चार चार महिने जाऊन रहात. आणि बाबांच्याबरोबर आई आणि आह्मी सगळे-जणहि तिथंच जाऊन रहात असूं. मला आणि कांपन-शील दादाला, अन् तसंच आमच्या पद्मनाभालाहि पण तिथं राहणंच जास्त आवडे.

मं०—होय ना? मग बरोबर संबंध जुळला कीं.

आनंद०—तो ग कसा?

मं०—कसा! कसा ह्मणजे? मणिपुरास तुमच्या नांवाचा जर कोणी जप चालविला असेल तर त्याचा हा पडसाद, आणि दुसरं काय?

आनंद०—मंजुळे! तूं इतकी असशीलशी मला कल्पना नव्हती! एकून तूं हा असा संबंध जुळिवलास का?—

मं०—यांत मी कोण संबंध जुळवणार? तो संबंध आपले बाबा—सत्यपाल दिवाणजी—जिवंत असतां त्यांनींच ठरवून टाकला होता. आणि तो, ज्या दिवशीं प्रियाळरावांच्या आणि आपल्या लग्नाच्या वाङ्निश्चयाचा समारंभ झाला त्याच दिवशीं होऊन दिखील चुकला.

आनंद०—(सुस्कारा टाकून) हो ! आणि तो बाबांच्या पश्चात् ! आणि त्याच दिवशीं तिकडं पद्मनगर सोडून एकदम मणिपुराला जावं लागलं. मंजुळे, यावरून तुला असं नाहीं वाटत कीं ही आनंदवल्लरी अभागी आहे ह्मणून?

मं०—अभागी ? ताईसाहेब, ज्या मुहूर्तावर हा वाङ्निश्चयाचा समारंभ, त्याच मुहूर्तावर प्रियाळरावांची मणिपूरच्या सरसुभ्यावर नेमणूक झाल्याचा—त्यांच्या हातीं चित्रवीर्य महाराजांचा हुकूम! हें काय अभागीपणाचं लक्षण?

आनंद०—तसं नव्हे ग. पण बाबा जिवंत असेतों-पर्यंत हा लग्नाच्या सुपारीचा योग येऊं नये, आणि तो आला त्या दिवशीं—अगदीं त्या दिवशींच—पुनः एकदम

अशी ताटातूट! तेव्हां यावरून मी काय समजावं बरं आपल्याला? भाग्यवान् कीं अभागी?

मं०–पण मी विचारतें, प्रियाळरावांची त्याच मुहूर्तावर सरसुभ्याच्या जागेवर नेमणूक झाली, हें भाग्य कीं अभाग्य? तुम्हींच सांगा बरं.

आनंद०–मंजुळे, तूं कांहीं म्हण. पण तूंच सांगस्वारींचं मणिपुराला जाणं झाल्यापासून पहिले दोन तीन महिने जीं काय पत्रं आलीं तीं आलीं. त्यानंतर तिकडून आजपर्यंत एक वोटभर चिठी, कां मेला कोणाबरोबर कांहीं निरोप, कां—

मं०–पण ताईसाहेब, मी म्हणतें आतां चिठीचं अन् निरोपाचं कारण काय उरलं आहे?

आनंद०–कारण काय उरलं आहे! म्हणजे?

मं०–म्हणजे काय?–मणिपुरास त्यांनीं तुमच्या नांवाचा उच्चार केलेला जर तुम्हांला इथून ऐकूं येतो, तर यापुढं त्यांचं सगळं बोलणं दिखील तुम्हांला इथूनच ऐकूं येईल! मग निरोपाचं आणि चिठीचं काय कारण?

आनंद०–अस्सं कां मंजुळे? पण मंजुळे, तसं होतं तर मी आपल्याला केवढी भाग्याची समजलें असतें! पण तसं होणं कधीं तरी शक्य आहे कां? अग–माझ्या नांवानं हांक मारल्याचा मला तो नुसता भास झाला. पण मंजुळे, खरं सांग–तुला नाहीं कधीं असा भास होत?

मं०–भासच का? मला खऱ्या खुऱ्या हांकाच ऐकूं येतात.

आनंद०–काय, खऱ्या खुऱ्या हांका ऐकूं येतात? मंजुळे, मंजुळे! आणि या केव्हां ग?

मं०–केव्हां म्हणजे? 'मंजुळे मंजुळे!' म्हणून तुम्हीं हांका मारल्याबरोब्बर!

आनंद०–मजुळे! एकून तूं मोठी छट आणि गुलाम आहेस! मला वाटलं कीं तुला त्यांच्या पदरीं असलेल्या त्या मोहनच्या हांका इथं ऐकूं येत असल्याचं तूं सांगतें आहेस कीं काय? पण तूं कसली वस्ताद.

मं०–ताईसाहेब, मनुष्य आपल्या मनावरून दुसऱ्याच्या मनाची परीक्षा करीत असतं म्हणतात तें कांहीं खोटं नव्हे. तुम्हांला ध्यानीं मनीं स्वप्नीं आतांशा प्रियाळरावांशिवाय दुसरं तिसरं कांहीं दिसत नाहीं, त्यामुळं तुम्हांला त्यांच्या हांका ऐकूं येतात, आणि तुम्हांला वाटतं कीं, दुसऱ्यांनाहि असंच होत असेल.

आनंद०–पण मंजुळे, मलाच हा भास कां व्हावा ग? आणि तुला कां होऊं नये तो?

मं०–मी कांहीं ताईसाहेबांसारखं अष्टौप्रहर तेंच चिंतन करीत नाहीं बसत.

आनंद०–पण दादानं–माझ्या लग्नाच्या वेळींच तुझंहि त्या मोहनशीं लग्न करावयाचं ठरविलं नाहीं का? मग तूं त्याचं चिंतन कां करूं नयेस?

मं०–ताईसाहेब, मी आपल्या पदरीं पडल्यामुळं, मला सदान् कदा आपलं चिंतन असतं; केव्हां हांक मारा काय की,—

आनंद०—अग पण आलां तूं मोहनच्या पदरीं पडा-यची आहेस ना? मग आलां तुला त्याचं चिंतन नको का करायला?

मं०—नुसतं चिंतन करून काय होणार? ठरल्याप्रमाणं सगळं घडून येणारच आहे की.

आनंद०—लर मग मंजुळे, एकून माझ्यापेक्षां तूं मोठ्या धीराची, मला गडे कसा तो धीरच निघत नाहीं. आणि तिकडून पत्र अथवा निरोप कांहींच न आल्यामुळं तर—

[इतक्यांत **पद्मनाभ** व **पिराजी** येतात.]

मं०—ताईसाहेब, हे पहा **पद्मनाभ**. आणि ह्यांच्याबरोबर **पिराजीबुवा**.

पद्मनाभ०—ताई, हे पहा **मणिपुराहून पिराजीबुवा** आले आहेत.

पिराजी०—ताईसायब्यास्नी दंडवत करतों.

आनंद०—तुम्ही केव्हां आलांत? कांहीं पत्र बित्र अथवा निरोप? **मणिपुराकडची** काय बातमी आहे?

पि०—धनीसाब अक्शी खुशाल हैती. हत माजी भैन पडली लई हैरान होऊनशानी, त्येच्या पाईं मी अक्शी घाई घाईनं आलों, त्या पाई चिटी चपाटी द्याया योळूच न्हैं गावला धन्यासनी; अन् त्येंतून त्येसनी जायचं व्हतं फिरतीला सुव्यावर.

आनंद०—अरे, तर तिकडं असं फार का फिरावं लागतं?

पि०–त्ये काई पुसूं नका ताईसाब.

आनंद०–आणि कामाबिमाचा त्रास फार असतो की काय?

पि०–तरुनपना, ताजा हुरूप, अन् नवा दम; अन् त्येच्यामंदी मानूसवी काम करनार असलं, ह्मंजे मग काय इचारता! त्येंच्या बोकांडीं काम अन् कामाच्या बोकांडीं त्ये! असंच व्हायचं अक्शी रातदीस. करील त्याला काम, न्है त्याला आराम! [हातांत असलेल्या गुलाबाच्या फुलाच्या एकेक पाकळ्या काढून टाकतो.] दादासाब कुट हैती? दोन रोजांत मी परत जानार ह्मंगतों. काईं चिटीचपाटी न्हैतर निरोप असल तर घ्येऊनशनी जाईन ह्मंगतों.

प०–अरे, पण हातानं काय चालिवलं आहेस तूं हें? त्या गुलाबाच्या फुलाच्या पाकळ्या कां टाकतो आहेस असा काढकाढून?

पि०–(शरमून) काई न्है धनीसाब. डोकं ठिकानावरतं नसलं, अन् मनाला काईबी घोर वाटत असला, ह्मंजे हात चुकूनशनी अस्सच येड वांकंडं चाळं करीत ऱ्हात्याती अन् दुसरं काय?

आनंद०–पद्मनाभ, ह्यांना तूं दादाकडे घेऊन जा.

पद्म०–ठीक आहे. चला पिराजीबुवा.

[दोघेहि जाऊं लागतात.]

आनंद०–मंजुळे! ह्या पिराजीची मुद्रांच नाहीं तुला कशी चमत्कारिक दिसत? अन् इथं आला तें दिखील

कसा अगदीं हात हालवीत. मेला गुलाबाच्या फुलाच्या एकेक पाकळ्या काढून टाकीत होता, तें पाहून तर मला कसंसंच झाल, आणि वाटलं कीं हा कांहीं चांगला शकून नाहीं!

मं०—ताईसाहेब,—(इतक्यांत '**आ**नंदवल्लरी' ह्मणून हांक ऐकूं येते.)

आनंद०—थांब, **मं**जुळे थांब. ही दादांची हांक दिसते. (पुन्हा हांक)

मं०—हो, त्यांचीच हांक ही.

आनंद०—तर चल आपण तिकडंच जाऊं. ह्या पिराजीबरोबर एखादं पत्र लिहून द्यावं ह्मणतें. (पुन्हा हांक) चल बाई लौकर जाऊं. नाहीं तर एखादवेळ शिगावायचे सुद्धां द्दादा. चल, चल लौकर.

[दोघीहि जातात.]

प्रवेश २ रा.

स्थळ—ललितराजाचे वाड्यांतील पुढचें दालन.

[दयाळजी व **रा**णू बोलत आहेत.]

दयाळजी—हें बघ **रा**ण्या, मी कोणाच्या बापालाहि भीत नाहीं. पण तूं इथें असा दरवाजांत उभा रहा. आणि तूं कोण आहेस, ह्मणून जर कोणी तुला विचारलं तर " सरदार दयाळजींचा मी नोकर आहे " ह्मणून सांग त्यांना. आणि मी ललितराजांची

मुलाखत घेऊन बाहेर येईपर्यंत आंत एक चिटपांखरूं देखील फिरकू देऊं नकोस.

राणूजी–चिटपाकरूंबी?

दया०–हो हो, चिटपांखरूदेखील.

रा०–पन् धनीसाब, मला तर दोनच हात हैतीकीं. अन् त्येनी चिटपाकरं गवसनार कशीं माज्या हातामंदीं? सहस्त्रार्जुनावानी जर का मला हजार हात असत, तर लई ब्येस होत. मग धर पाकरूं, कीं पकड, धर पाकरूं कीं पकड, असा योकूच दिला असता सपाटा चालवून-शनी धनीसाब.

दया०–तुझे कान जसे लांब आहेत, तशी तुझी ही जीभ देखील लांब होत चालली.

रा०–अन् माज ह्ये हात बी जर कां अक्शी तसच लांब असत, तर हतल्याहतं उब ऱ्हाउंनशनी समदीं चिट पाकरं पार अडवूनशनी टाकलीं असतीं धनीसाब. योकबी नसत दिल फिरकूं. मी काई कमती गडी न्है.

दया०–राण्या, तुझा नेहमीं आपला फाजीलपणाच. तुला आपलं घर आणि दुसऱ्याचं घर कांहीं एक समजत नाहीं.

रा०–त्ये समजत धनीसाब, तर हा रान्या आपलं घर, आपली शेतवाडी, आपलीं गुरं ढोरं, ह्ये समदं सोडूनशनी सरदार दयाळजींच्या दारीं कशापाईं येता? बरं, मग काय करूं ह्मंगता धनीसाब?

दया०—मी परत येईपर्यंत, इकडं कोणालाहि फिरकूं देऊं नकोस.

रा०—अगदीं चीटपाकरूंबी न्हवका?

दया०—हो हो, अगदीं चिटपांखरूंदेखील.

रा०—तर मग वाइचं हतच थांबा; मी कोळ्याकडं जाऊनशनी योक जाळं आनतों पैदा करूनशन्नी, अन् घेतो पसरूनशनी अदुगर ह्या वाड्याच्या थोरल्या कवा डावरतं. ह्मंजे मग आतमंदीं न्है येनार कुनी चिटपाकरूंबी. (विचार करून) पन् धनीसाब, पाकरासनी न्है तर न्है पन् मानसाल्ली फिरकूं देन्यापाईं न्हैना काईबी दक्कल?

दया०—गद्धया! पुन्हा आपला पहिलाच फाजीलपणा?

रा०—न्है धनीसाब, हा न्यारा—दुसरा है. (हंसतो)

दया०—गाढवा! दुसरा आहे का हा? अन् वर दांत काढून हंसतोस आणखी?

रा०—(हंसून) हंसूं नग तर कां रडूं धनीसाब? दुसऱ्याच्या घरामंदीं अन् चिटपाकरं फिरकूं न्है देनारा मी कोन? धनीसाव! आपलं चाकुर झालं म्हून काय झालं? सोबल त्येंच काम सांगावं धन्यानं. धनीसाब गेल आंतमंदीं अन् या ललितराज म्हाराजांची मानसंच त्येंच्या वाड्यामदीं हकडून तकडं, अन् तकडून हकडं जर कां फिरकूं लागली, तर त्येना हटकनार, हा रानूजी कोन? त्ये माज कान पकडूनशनी चांगल उपटुनशनी घेत्याल कीं माज्या हातामंदीं, मग धन्यानी आरूळी दिलेली बी न्है येनार कीं ह्या रान्याला ऐकाया!

दया०–मूर्खा ! हा तुझा फाजीलपणा पुरे कर. अन् यापुढं तोंडांतून एक अवाक्षर देखील काढूं नको. आणि ललितराजांनां भेटायला जर कोणी आंत येऊं लागले तर त्यांनां सांग कीं, मी आंत गेलों आहें; असं सांगून, त्यांनां इथच थोपवून धर, आंत सोडूं नकोस मी परत येईपर्यंत. समजलास?

रा०–जी धनीसाब. (दयाळजी जाऊं लागतो, त्यास ऐकूं येईलसें.) या ह्योर तोंडामदून योक अवाक्षरबी काडूं नगस, अन् कुनी आमंदीं येऊं लागलं, तर म्हन त्येना सांग कीं, भितुर धनीसाब गेलं हायती म्हून; हकड सांगायचं तोंडाला अक्षी खीळ घाल म्हूनशानी अन् तकड सांगायच बोल म्हूनशानी. येकाच वक्ती ह्ये दोनीची कसं करायचं धनीसाब? [दयाळजी त्याचेवर डोळे वटारून, मान हालवीत आंत जातो.] हः हः हः हः (स्वगत) जसं सोंग तशी बतावणी ! रणधीररावाला राणोजी व्हावं लागलं, तेव्हां राणोजी-सारख वागणं भागच आहे. सेनापती कार्तिकशंभूनीं आपली बहीण चित्रवीर्य महाराजांच्या इष्काला बळी द्यायचं नाकारल्याबरोब्बर, त्यांच्यावर राजद्रोहाचा आरोप येऊन, त्यांनां एका घटकेच्या आंत हद्दपार व्हावं लागलं; आणि मीं त्यांच्या बायकामुलानां आणि बहिणी-ला, रात्रीच्या रात्रीं पद्मनगरींतून बाहेर काढून दिल्या. मुळं मीहि त्यांना सामील आहें असं समजून, मला धरून देण्याबद्दल बक्षीस, आणि माझ्या दारावर सरकारी

पाहरा ! तेव्हां सरदार मानाजीरावाच्या सल्ल्यावरून मला रणधीररावाचा राणोजी बनून ह्या सरदार दयाळजी च्या तैनातीला त्याचा (हंसून) पिढीजाद नोकर म्हणून रहावं लागलं ! तेव्हां आतां चित्रवीर्य महाराजांच्या गळ्यांतले ताईत–कारस्थानी ललितराज, ललितराजांच्या गळ्यांतले खुळखुळे ताईत--दयाळजी, आणि दयाळजी-च्या गळ्यांतले ताईत–आम्ही राणोजीराव ! ही ताईतांची त्रयी मोठी छान जुळली आहे आपला कार्यभाग उरकायला ! हां ललितराज वरून जसा दिसतो तसा खास नाहीं. महाराजांना इष्काच्या नादीं लावून, त्यांच्या विरुद्ध कारतिकशभूशीं बंडाचीं कारस्थानं करायलाहि हा तयार, इकडे त्याच्या हद्दपारीला अन् मला धरून देण्याबद्दल जाहिरनामे काढायलाहि कारण तोच, असा सगळ्या सरदारांनां पक्का संशय येऊन चुकला आहे. आणि त्यांत तथ्यहि पण वरंच आहे.

[इतक्यांत पिराजी येतो व तडक आंत जाऊं लागतो]

बरं हा कोण आला ? कोणी कां असेना (उघड त्यास) अव, शिंदशाई पगडीवाल! चाललांत कुठं पुढं ! ऱ्हा, थतंच ऱ्हा उभ.

पिराजी–(स्वतःशीं) इचिभन, काय येडगळ मानूस हाये ह्यो. (त्यास) कारं बुवा, हतच का उबा ऱ्हाऊ?

रा०–कां ह्मंजे ? हत कुना चीटपाकरालाबी फिरकू दिऊं नगस, म्हून धनीसायबांचा हुकूम हाय हुकूम.

पिरा०—मग मी चीटची न्है अन् पाकरूची न्है. मग तुजा मला कशापाई अटकाव ? अन् त्योबी आमच्याच वाड्यामंदी ?

रा०—तुमचा वाडा ?

पिरा०—व्हय व्हय, आमचा. आमच्या ह्यंजे आमच्या धनीसायबांचा. पन् तूं कोन् हैसं ?

रा०—मी व्हय ?

पिरा०—व्हय व्हय, तूच.

रा०—मी चाकुर हाय धनीसायबांचा.

पिरा०—धनीसायबांचा ? अन् तुला ह्यो कवापासून-शनी नेमलया ? आजवर न्हाई कुटं तुला पगितला त्यो ? अक्शी कसा निसटलास माज्या डोळ्यांच्या टप्यामदून शनी ?

रा०—व्हय व्हय, निसाटलों खरा. तसाच हाये ह्यो पट्टया ! अव, मी तर पिडीजात नोकर हाये धनीसाबांचा.

पिरा०—(साश्चर्य) पिडीजात नोकर ! कुनाचा ? कोन ? धनीसाब कोन तुजं ! (स्वगत) हत काईबी घोटाळा है खास !

रा०—(गोंधळून) त्ये आमचं धनीसाब.

पिरा०—आमचं धनीसाब ? ह्ये—आमचं धनीसाब कोन ?

रा०—कोन ह्यंजे ? त्ये सरदार—सरदार दयाळजी ठाव हैती का न्हैत तुमास्नी ? म्हाराज ललितराजांच्या नाकामदलं अक्शी बाल हैती बाल.

पिरा०—नाकामदलं बाल असूं द्येत न्हैतर त्येंच्या गोऱ्यामदल बईल असूं द्येत. धातली ग्वाष्ट, तुज धनीसाच ह्मंजे काई माज धनीसाव न्हवत. योकून तुज धनीसाच ह्मंजे त्योऽऽ–सरदार दयाळजीच न्हव का ?

रा०—आपून कस अक्शी बरोब्बर ह्येरलत ? आपनास्नी काय म्हंगत्यातीं? आपुन लई गमती गडी दिसता.

पिरा०—मला काय ह्मंगत्यातीं ? ह्मंजे माजं नांवच व्होव किं न्है तुला? पन् माझ्या नावासंगं काय है तुज काम?

रा०—वाः मनुक्शाच्या नावामेदींबी कवा कवा लई गंमत असतीया.

पिरा०—अस्सं ? तर माजं नाव **पि**राजी.

रा०—**पि**राजी ! वाः **पि**राजी. अन् त्येला संमदबी राजी ! हः हः हः हः

पिरा०—वाः र वाः पयल्या पयल्यानं तू मला जरा येडगळावानी दिसलास. पन् आतां मला लई गमतीदार गडी दिसतुयास! बर पन्, तुजं काय नांव ? तुला कसं हाटकत्यातीं ?

रा०—मला व्हय ?

पिरा०—व्हय, तुमास्नीच.

रा०—हटकायच्या वक्ती माजी म्हातारी मला म्हंती 'रानू', माजा म्हातारा म्हंतो 'रान्या', माजं धनीसाच तर योक टप्पा म्होरच जाऊनशनी म्हंगत्यात, 'गद्धया रान्या', अन् संमद लोक म्हंगत्यातीं 'रानूजी;' तवा तुमास्नी कस हटकत्यातीं म्हून सांगूजी ?

पिरा०—(हंसतो) ह्येच सांग ह्येच. काय, लोक काय म्हंगत्याती म्हंगालास? रानूजीच न्हव का? वार वा: रानूजी, अन् तुमची अक्कल काय वानूंजी! ठीक हाये रानूजी, अन् असंच भेटत जा कवा कवा तरी जी. अन् ह्ये पघा सद्यां मी बी हाये जरा घाईमंदी, पन् काय व तुमी त्या गोमाशी सरदाराकडं कदीपासून-श्यान्नी ऱ्हायलात?

राणू०—गोमाशी सरदार! ह्यंजे?

पिरा०—गोमाशी सरदार ह्यंजे! तुमास्नी ताज्या घोड्यावरल्या गोमाशा हैत का न्हैत ठाव्या?

रा०—व्हय व्हय, नवा घोडा मस्तीला आला ह्यंजे त्येच्या अंगावर गोमाशा लई झडप घालत्याती न्हवं का?

पिरा०—व्हय व्हय त्याच. अन् तसंच-राजांच्या अक्शी मर्जीतल मानकरी-न्है तर अदिकारी-पगूनशनी त्येंची जे म्हून खुशामत करूनशनी लाळ घोटत्याती ये समद्यं गोमाशी सरदार! आलं का ध्येनामंदी?

रा०—अस्सं! आलं, संमद आलं ध्येनामंदी.

पिरा०—पन् तुमी त्येच्याकड कदीपुन ऱ्हायलात त्ये न्हाई सांगितलत?

रा०—त्ये संमद गुपित हाये गुपित. अव माजं अन् तुमचं दोगांचबी धनीसाब योकूच. लालितराजांनींच दिलया मला त्येंच्या दिमतीला ठिऊनशनी.

पिरा०—हं हं हं हं. तर मग ह्यो धनीसायबांचा काई बी न्याराच कावा है काय्रा. आतां संमद बरोबर

जुगलं. पन् कायरे, तुज ह्ये नव धनी जरा भित्र हैती न्हव का?

रा०-ह्ये वगा पिराजीबुवा, तुमी जरा ह्योर जा; अन् त्ये भाईर आलं ह्मंजे यवडच ह्मना कीं, "तुमचं संमद कारस्तान मी ऐकलं ऽऽऽ"! ह्मंजे पगा मग कसं आंग काडूनशनी एकदम दचकत्याल त्ये! मंग तुमास्नी आपसूकच कळल कीं त्ये सूर हैती, का बेसूर-भित्र-हैती त्ये. बाकी त्ये कुनाच्या बालावीं भिनार न्हैती!

[रानूजी पिराजीच्या कानाशीं कांहीं कुजबुजतो]

पिरा०—रानूजीबुवा, तुमी जसं गंमती हैसा, तसं वस्तादबी हैसा.

रा०—पिराजीबुवा, माज्यापुन तुमीच लई वस्ताद हैसा. कारन माज गुपित मी तुमास्नी सांगितलं, पन् तुमचं गुपित न्है तुमी मला सांगितलत.

पिरा०—ह्ये पगा—आपुन जवा कां पुना भेटूं तवा बोलूं त्येच्यासंबंदानं.

रा०—ठीक, तर मग तुमी आतां गुपचिप—मुकाट्यानं आमंदी जा. अन् अक्शी मी सांगितल्यापरमान—दम भरा जरा आमच्या धनीसायबास्नी. अन् मग पगा त्येंची तेरधा अन् तिरपीड.

पिरा०—वर हाये रानबा, येतों तर मी. (आंत जातो.)

[दयाळजी बाहेर येऊं लागतो व त्याचे मागून पिराजी येतो व त्यास गांठून]

पिरा०—सरदारसाब, ललितराजांच्या संग चाल-लेयलं तुमचं योकून योक संमद कारस्तान अक्शी खडान् खडा मी ऐकलं, ह्येची समदी वर्दी मीं चित्रवीर्य ह्याराजास्नी जाऊनशनी दिली, तर मग कसं ?

दया०—(पिराजीस) काय ह्मटलंस ! तूं आमचं सगळं बोलणं ऐकलंस ? तूं कोण ?

पिरा०—मी कोन ? मी कोन त्ये तुमास्नी सांगितलं तर भीतीनं तुमास्नी अक्शी धडकी भरूनशनी जाईल.

दया०—ह्मणजे ! असा कोण आहेस तूं ? मीं कोणाच्या बापालाहि भिणार नाहीं.

पिरा०—काय ? कुनाच्या बापालाबी भिनार न्है ? सरदार, ह्ये आपलं उसनं अवसान मी कोन हाये ते समजलं ह्मंजे पार जागच्याजागीं जिरूनशनी जाईल. चित्रवीर्य ह्याराजांचा मी बारीक बातमी काडनार ह्येर हाये ह्येर !

दया०—(घाबरून) काय ? बारीक बातमी काढणारा हेर आहेस ? आणि चित्रवीर्य महाराजांचा ? (गोंधळून) तर आमचं तेंऽऽऽ—ह्या संबंधाचं बोलणं तूं ऐकलंस कीं काय ?

पिरा०—त्ये ह्याराजाकडून तुमास्नी धरनं ग्येलं ह्मंजे मग आपसूकच समजल संमद. (जाऊं लागतो)

दया०—अहो तुम्ही-तुम्ही जरा थांबाल तर खरं ! (सलकडें काढूं लागतो) हें पहा, तुम्हीं इथं काय विसरलांत तें तर पहा अगोदर. (सलकडें त्यास देऊं लागतो.)

पिरां०—(मागें परतून) मी हत काई इसरलों ह्मंगालात ?

दंयां०—(सलकडें त्याचे हातीं देऊन) हें तुह्मीं इथं विसरलां होतात. एवढ्यानं तुमच्या कानानं एखाद दुसरा वेडावांकडा कांहीं शब्द ऐकला असला तर तो तुमच्यां पोटांत सांठवा, अन् तोंडाला खीळ बसवा. आणि एवढ्यानं नाहींच काम भागलं तर उद्यां बिद्या मला माझ्या वाड्यांत येऊन भेटा; समजलात ?

पिरा०—(मुजरा करून) लई दिल्दार सरदार हैसा आपुन; यवड्यानं न्हाई भागलं, तर पुना येईन कवा बी सरदारास्नी मुजरा कराया. येतों सरदारसाब. (आंत जातो.)

पिरा०—ठीक आहे जा. (तो गेल्यावर) आतां मी कोणाच्या बापालाहि भिणार नाहीं. (पुढें येऊन, रा०ण्यास पाहून) रा०ण्या, काय करीत होतास इथं !

रा०—(डोकें खाजवीत) काई न्हाई धनीसाब.

दया०—काहीं नाहीं धनीसाब ! इथून चीटपाखरूं-देखील फिरकूं देऊं नकोस, ह्मणून तुला सांगितलं होतं कीं नाहीं ?

रा०—जी धनीसाब, चीट न्येसलेलं पाकरूं हत योकबी न्हैं फिराकलं.

दया०—गाढवा, तुझा फाजीलपणा जात नाहीं; तुझ्या ह्या गैची गाढवपणामुळं मला फुकट एक सलकडं मात्र गमवावं लागलं.

रा०—(साश्चर्य) सलकडं गमवांवं लागलं? त्ये कशा-पाई धनीसाब? कुटं- पडलं तरी कुटं त्ये? मी पघुनशनी येतो व्होव तर धनीसाब. पन् इचीभन, हत कुनी पाकरूंबी न्है आलं इक्त्यामंदी. मग आंतमदी तर न्है गवासलं धनीसाबास्नी योकादं?

दया०—राण्या! पुन्हा आपला तुझा फाजीलपणाच!

रा०—न्है धनीसाब.

दया०—ठीक आहे, 'न्है धनीसाब का हो धनी-साब' ते तुला घरीं गेल्यावर सांगेन. चल, अगोदर विजयभुवनाकडे चल. तिकडे आज दरबार आहे. दरबारला जायचं आहे मला.

रा०—दरबारला जायचं हाये? हः हः हः हः अन् म्हूनशनी धन्यांनीं सलकड्याचा ह्यो करबार त्येच्या बरोबर म्होर धाडूनशनी दिला व्हय?

दया०—चोरा! चल, आज घरीं गेल्यावर करभार धाडून दिला कीं काय तें तुला सांगतों.

रा०—दरबारचा करबार ह्या राण्याला ल्येकाला काय उमगनार धनीसाब?

प्रवेश २ रा.

स्थळ—ललितराज यांचा वाडा.

[ललितराज व पिराजी बोलत उभे आहेत.]

ललि०—काय म्हटलंस ? आपलीं हिकमत अगदीं . सोळा आणे लागू पडली ?

पिरा०—जी सरकार, अक्शी सोळा आणं. संमद कसं अक्शी सरकारच्या सांगन्यापरमानं सुरळीत व्हत गेलया. पिरयाळरावांनीं त्या कोपनशीलाच्या भइनीचं—त्या आनंदवल्लरीच-अक्शी नांव घेन्याचं टाकलया; या पिराजीनं धनीसायबांच्या सांगन्याबरहुकुम अक्शी ठासून दिला हाये बार भरूनशनी. अन् त्येनं-गंमत काय झालीया म्हून न्है इचारलंत धनीसाब ?

ललि०—काय ? काय झाली आहे गंमत ?

पिरा०—गंमत ? त्या सरदार कांतिवरमजचिं त्ये गुलजार पाकरूं—त्या म्हावक्काबाईची ती मदनिका न्है का—तिच्या नादीं ह्ये पिरयाळराव इक्तं लागलं हैती, कीं तिच्या पायीं त्ये येडं हूनशनी गेल्याती; जित तिचा पैंजण थत त्येंच रिंगण. अक्शी नादावलं हैती पगा.

ललि०—यं ! शाबासरे गबरू ! ठक असावा तर असा तुझ्यासारखा ! (त्याचे कानांत कांहीं सांगून) . समजलेंना ? तर मग हे पहा पिराजीबोवा, तुम्हीं आतां जा, आणि मी सांगितल्याप्रमाणें प्रियाळाच्या अगदीं

रात्रंदिवस तैनातीत असा. जा, जा पाहूं तर मग, इथें आतां एक पळभर देखील राहूं नका कसें तें. (तो जाऊं लागतो त्यास थांबवून) पण हें पहा, मोठ्या सावधगिरीन आणि दक्षतेन हां.

पिरा०—जी सरकार. पन् मी दिलेलं त्ये पत्तुर ठिवलया ना नीट जपूनशनी?

ललित०—नीट जपून ठेवलं आहे. त्याची नको तुला काळजी. तूं खुशाल जा. तिकडचं संभाळ म्हणजे झालं.

पि०—येतो तर धनीसाब.

ललित०—ये. [पिराजी जातो.]

ललि०—(इकडे तिकडे फिरत) हं: खरंच. मनुष्याला डोकं असलं म्हणजे तो काय वाटेल तें करूं शकेल. अक्कल म्हणजे एक चीज आहे चीज. आणि ती जर नसती, तर मनुष्यामध्यें जाणि जनावरामध्यें मग अंतर काय उरतें? (विचार करून) खरंच, ही अक्कल जर सर्व लोकांमध्यें सारखी वाटली गेली असती, तर खरोखर आज जगावर मोठा कठीण प्रसंग गुदरतां! अन् मग आमच्या सारख्यांच्या मसलती, आणि कारस्थानं, इतक्या शिताफीनं कधींच पार पडतीना! चित्रवीर्य महाराजांसारखे दुधखुळे राजे, अन् या प्रियाळासारखी हलक्या कानाची कानभरू आणि संशयखोर मंडळी जगांत आहेत, म्हणूनच या अकलेला आज कांहीं किंमत आहे. नाहीं तर ती कधींच कवडीमोल होऊन जाती. एवढा हा बंडाचा वार कां एकदां

दणकून उडाला, म्हणजे झालं. याच गर्दीत त्या राजेसाहेबानांहि पण देतों गर्दीस मिळवून; अन् या चित्रवीर्याची एकदां अशी वाट लागली, म्हणजे मग या पद्मनगरीच स्वामित्व कोणाकडे जाणार? (विचार करून) नाहीं--पण हा प्रियाळ राजवंशातला असल्या-मुळें, हा माझ्या वाटेंत एक मोठ्ठा कांटा आहे. हा एवढा उपटून टाकला म्हणजे मग मला निश्चिंत होतां येईल; त्याशिवाय नाहीं. (किंचित् विचार करून) आणि हा उपटून टाकण्याची सुद्धां आतां फारशी पंचाईत नाहीं; कारण, आनंदवल्लरीशीं ठरलेल लग्न मोडून, या प्रियाळान त्या मदनिकेशीं संबंध केला कीं झालं;मग त्या आनंदवल्लरीच्या भावाचा--त्या कोपनशीलाचा--क्रोधाग्नि हां हां ह्मणतां भडकून जाणार; आणि याच भडक्यांत प्रियाळाची जळून राखरांगोळी होणार ! या दोघांच्याहि अशा एकदां आहुती पडल्या, कीं मग आपण अगदीं निर्धास्त. मग आनंदवल्लरी आहे आणि मी आहे. ती जाते कुठं मग माझ्या तावडींतून ? या दोघांचा निकाल लागला ह्मणजे येऊन जाऊन मग काय ती कोपनशीलाची भीती. त्यालाहि अशाच कांहीं कचाटांत धरून दिला उडवून ह्मणजे झालं; आयतीच स्वारी येते आहे पेंचांत. (विचारयुक्त) पण ही बंडाची बातमी दरबारांत कोणाला कळली तर नसेल ! नाहींच कळायची, पण यदाकदाचित् कळलीच, तर आपला दयाळजी आहेच आपल्याला बचावी द्यायला. बरं

पण, श्रीनगराहून खबर घेऊन कोणींच कसं अजून येत नाहीं ? खरंच, ही छान तोड सुचली. प्रसंग पडल्यास या श्रीनगरच्या बंडांत त्याचं अंग आहे असं उठवून दिलं, झणजे झालं. हो, पण दरबारांत जायला आपल्याला बराच वखत झाला. तर आतां जास्त उशीर करून नाहीं उपयोगी. यावेळीं मी तिथं पोंचायला पाहिजे होतं. जावंच तर. [जातो.]

प्रवेश ४ था.

स्थळ-(चित्रवीर्याचा विजयभूवन दरबार.)

[चित्रवीर्य, कांतिवर्मा, दयाळजी, आनंदघन वगैरे सरदार बसले आहेत.]

चित्रवीर्य०—काय? माझ्या नांवचीं पत्रं आहेत झणतां? आणि तीं कोणाकडून?

आनंदघन०—त्या कार्तिकशंभूकडून महाराज.

चि०—झणजे? तो हद्दपार केलेलाच कीं नाहीं? बरं, पण तीं पत्रं कुठल्या मुक्कामचीं आहेत.?

आ०—मुक्काम आहे श्रीनगरचा. तेथून मला जें एक पत्र आलं त्या पत्रांत हें पत्र घातलं होतं. हें मी पाहलं, तों माझ्यानं मग एक क्षणभरसुद्धां राहवेना. तें ताबडतोब महाराजांनां पोंचवावं, हें माझं कर्तव्य असं समजून मी हा इतक्या जलदीनं आलों. (तो पत्र देतो व चित्रवीर्य तें वाचूं लागतो.)

कांतिवर्म०—(आपल्याशीं) पण महाराज असें एकाएकी फिक्के का वरं पडले?

चि०—ललितराज तर माझा अगदीं जवळचा आप्त, आणि तो माझ्या प्राणाच्या आणि राज्याच्या विरुद्ध! हा माझा जिवलग आप्त आँ? हं: पण मोठ्यानें नको हें, नाहींतर चुकून फंसगतीनें हें सर्व त्याच्या कानावर जाऊन तो विश्वासघातकी- तो ठग-सावध होऊन अजीबात निसटून जायचा.

द०—(आपल्याशीं) अरे बापरे! असं जर आहे, तर पाहिल्यानं इथून मलाहि निसटलं पाहिजे.

चि०—पण कायहो **आनंदघन**, त्या **कार्तिकशंभूचा** आणि तुमचा जो पत्रव्यवहार होत असतो, तो कशा-संबंधानं?

आ०—छे: त्याचा आणि माझा पत्रव्यवहार म्हणाल तर मुळींच होत नाहीं. त्याचं मला हें पहिलच पत्र. पण त्यांतल्या त्यांत मला समाधान म्हणून इतकंच वाटतं कीं, आपल्या संबंधान अशा प्रकारचीं कृष्ण--कारस्थानं इथं चाललीं आहेत, अशाबद्दल प्रथमत: बातमी देणारा हाच.

चि०—ललित! अरे, किती--किती तरी तूं कृतघ्न! चोरा, एकून तूं अशी बंडाळी माजिवली आहेस आं? अरे, आजपर्यंत तुला मी आपल्या गळ्यांतला ताईत समजत होतो!

आ०—हा खोकला काढून टाकायला हीच वेळ बरी आहे. म्हणजे मग त्रिदोष होण्याची तरी भीती नाहीं.

चि०—(विचारांत निमग्न असलेला) तेंच, तेंच मला आज पहिल्यांदा करायचं आहे. कोण आहेरे पहाऱ्यावर ? तो जर अम्हांला चिकटून राहता, तर खचित आज मोठ्या पदाला चढता. कारण तो आणि मी किती झालों तरी एकाचें रक्ताचें आणि एकाच हाडामासाचें आहोंत. पण म्हणावं मांगा, या एकच-- पण अत्यंत नीच आणि हिडिस--अशा दुष्कृत्यानं तूं आपला आपणच घातं करून घ्यायला लावूंक झालास. मी जर स्वर्गलोकीं असतों, आणि तिथं जर मला एखादं ध्रुवपद असतं, तर तें देखील मी तुम्ह द्यायला प्रवृत्त झालों असंतों. असं असतां तूं माझ्या विरुद्ध कट करायला उद्युक्त व्हावंस ? राजकुलांत जन्म घेणाऱ्यांचं काय हें दुर्दैव ! (आनंदघनास) काय हो, पण या पत्रांत त्यानं सविस्तर हकीगत म्हणून कांहींच लिहिली नाहीं, हें कसं काय ? त्यांनीं काय बेत केला आहे, आणि त्यांचा कसकसा आणि काय काय कट झाला आहे, याचा कांहीं तरी त्यांत उल्लेख असायचा होता !

दया०—(स्वगत) त्यांत अशा प्रकारचा कांहींएक उल्लेख नाहीं, हें एक प्रकारानं बरंच झालं म्हणायचं. आतां मी कोणाच्या बापाला भीत नाहीं.

आ०—तसा जरी त्यांत उल्लेख केला नसला, तरी महाराजानां यापुढं ज्यास्त खबरदारी ठेवणं जरूर आहे.

चि०—बरोबर आहे आनंदघन, रास्त आहे तुमचं म्हणणं. तुम्हीं इमानी सरदार आहां, आणि माझ्यावर

तुमचं खरं प्रेम आहे. तर सांगा, तुम्हींच सांगा, पुढं काय, आणि कसं करायचं तें.

आ०—प्रथमतः अगदीं पहिली गोष्ट करायची म्हटली म्हणजे ही कीं, अगोदर त्याला पकडून एकदम कैद करायचा. म्हणजे मग त्याच्या कटांत आणखी कोण कोण सामील झाले आहेत, हें काढायला फारसा उशीर लागणार नाहीं.

दया०—(भीतीनें स्वगत) तर मग ही मोठीच पंचाईत आली म्हणायची इथं. मला आतां या राजवाड्याच्या बाहेर पडायला तरी मिळतं कीं नाहीं ?

चिं०—आणि त्याला कोणती शिक्षा द्यायची तें मग ठरवूं. मात्र ती देहांतशासनापेक्षां कडक असली पाहिजे. कारण, साधारण खून करणाराला मरणाची शिक्षा बस्स असते. पण राजद्रोह करणाराला ती याहिपेक्षां कडक पाहिजे. पहिल्यांदा त्यानं सर्व कबूल करावं म्हणून त्याला राखेचे तोवरे द्या, त्याच्या कानाला चाप लावा, तापल्या तव्यावर त्याला उभं करा, उलटा टांगून घाल्हून, मिरच्याची धुरी देऊन, सांडसानं त्याच्या अंगाचे पैशा पैशा एवढे तुकडे काढा, काय हवं तें करा, पण त्याचे कोण साथीदार आहेत, आणि त्या सर्वांनीं माझा कशा तऱ्हेनं खून करण्याचा बेत केला होता, त्या बद्दलची सर्व बित्तं बातमी अगोदर काढून घ्या; आणि मग राजहत्या करूं पाहणाऱ्या त्या मांगाचा कोणत्या तऱ्हेनं प्राण घ्यावा, या बद्दल अशी कांहीं

The Manoranjan Press, Bombay.

चित्रवीर्य—ललितराजाच्या मुद्रेवरून तो राजद्रोही असावा असा तुह्मांला कांहीं संशय येतो का ? [पृष्ठ २७.]

अज्जब युक्ती काढा कीं त्या योगानं त्यानं पांच सात महिने असह्य यातना भोगून भोगून मग मरावं. (ललितराज येतो.)

आ०–हं आला, आलाच हा. धरूं, धरूं आम्ही त्याला?

चि०- (उपरोधिक) यावं, यावं **ललितराज**, (आपल्याशीं) काय ? माझ्या पुढं उभ्या असणाऱ्या ह्या मूर्तीत इतका राजद्रोह भरला असेल ? नाहीं, हें समजायला हाच मार्ग उत्तम. (ललितराजास पत्र देऊन त्यास) हें वाचून पहा.

ललि०–(साश्चर्य) काय पत्र ? (पाहून) हें तर महाराजांच्या नांवचं आहे, माझ्या नांवचं नव्हे.

चि०-होय. तें जरी माझ्या नांवचं आहे, तरी त्यांत तुमचा पुष्कळ संबंध आहे. वाचून पहा तें. (**आ**नंदवनास हलकेंच) **आ**नंदघन, आतां त्याच्याकडं नीट लक्ष लावा आणि त्याच्यांत काय काय फेरबदल होतात ते पहा. दयाळजी या, इकडे या तुम्ही असे. ललितराजाच्या मुद्रेवरून तो राजद्रोही असावा असा तुम्हांला कांहीं संशय येतो का?

दया०–काय ? ललितराज, आणि राजद्रोही ?

चि०–हो हो. ललितराजच.

दया०–छेः मला तर नाहीं वाटत सरकार अशांतला कांहीं प्रकार असेलसा. असं जर कोणी म्हणत असेल तर येऊं दे त्याला माझ्यापुढं. (आपल्याशीं) ही तर अगदीं गळठण्याचीच वेळ आली आहे म्हणायची !

ललि०–वाचलं, वाचलं मीं हें.

चि०–(एकीकडे) छेः हें वाचून हा काळा ठिक्करहि पडला नाहीं, अथवा भेदरून जाऊन डगमगला देखील नाहीं. हें कसं काय ? (त्यास) वाचा, आणखी एकदां वाचा.

ललि०–नको, आणखी नको तें वाचायला. त्यांतला सगळा मजकूर माझ्या ध्यानांत येऊन चुकला. माझ्या संबंधानं महाराजांनीं फार सावध असावं. महाराजानां ठार मारून, मी हें पद्मनगरींचं राज्य बळकावण्याचं कारस्थान करीत आहे, अशाच प्रकारचा सगळा मजकूर आहे कीं नाहीं ह्यांत ?

चि०–(एकीकडे)छेः हें कांहीं बरं चिन्ह नाहीं दिसत!

दया०–(आपल्याशीं) छेः फुटलं सारं ! ह्या राजद्रोह्याला मरीआई कां येत नाहीं ? यानं आपल्या बरोबर मला उगीच गुंतवून सोडलं आहे. नाहीं, आपण अगोदरच सारं कबूल करून टाकावं, हेंच उत्तम.

चि०–(ललितास) होय. मग यावर काय आहे आपलं उत्तर ?

ललित०–(दीर्घ निश्वास सोडून) हें असलं भयंकर किटाळ, अन् असं एकाएकीं माझ्यावर येऊन गुदरतं आहे ! महाराज, मला तर खास असं वाटतं कीं, माझ्यावर हा राजद्रोहाचा सर्व आरोप येण्याला आपला माझ्यावरील हा लोभ, आपण माझा केलेला बहुमान, आणखी आपण मला बरोबर सर्फराज करून ज्या

देणग्या देत असता त्या कारण झाल्या. ह्या किटाळाच्या मुळाशीं मत्सर आणि वैर, हींच जळत असलीं पांहिजेत. मला शंका येते, महाराजांचा मी कलिजा झालों, हेंच तर नसेल याचं कारण ? खरंच, मोठं होणं हें कित्येकांच्या बाबतींत तरी निव्वळ पाप ठरतं ! हें जग इतकं नीच असेल, असं नव्हतं वाटलं मला आजपर्यंत. नको, नको, असल्या जगाशीं यापुढं संबंध सुद्धां नको. हा पहा मी चाललों. आपण दिलेलीं हीं वस्त्रं, आणि त्या बरोबरच येणारं हें सारं वैभव आपलं आपण परत घ्या. ह्मणजे मग मला जगांत अशा कांहीं स्थितींत राहतां येईल कीं मग, या मोठमोठ्या धेंडांच्या मत्सराला आणि द्वेषाला, भ्यायचं कारण ह्मणून उरणार नाहीं. आणि इतकं झाल्यावर देखील जर आपल्या मनांत माझ्याविषयीं संशय राहिलाच तर मग माझं नशीब ह्मणायचं, अन् दुसरं काय ?

चि०–(साश्चर्य) हँः

आ०–याच्या बोलण्यानं महाराजांची वृत्ति किंचित् पालटल्या सारखी दिसते, नाहीं कांतिवर्म ?

चि०–आनंदघन, ललितराजांच्या संबंधानं, तुह्मीं जें ह्मणतां तें खरं असल्याबद्दल आमची याहून ज्यास्त खातरजमा करून दिली पाहिजे.

आ०–महाराज, या संबंधानं माझ्याकडून झाला तेवढा शहानिशा मी या पूर्वीच केला आहे.

ललित०—महाराज, एक दोन शब्द बोलण्याची मला परवानगी असावी; या पत्रानं माझ्यावर राजद्रोहाचा आरोप आलेला आहे. पण महाराजांनीं आपल्या मनालाच असा प्रश्न करावा कीं, या राजद्रोहापासून मला असा लभ्यांश तरी काय आहे? घटकाभर समजा, मी महाराजांचा खून करण्याइतका अधम बनलों, अन् केला--महाराजांचा खून केला--वास्तविक पाहतां मी महाराजांचा अगदीं जवळचा आप्त; असं असतां हें असलं दुष्ट आणि राक्षसी कृत्य करून, मी सगळ्या जगभर आपल्या नांवाचा असा दुर्लौकिक करून घेऊन, आपल्या मागें या गादीवर असणाऱ्या माझ्या नैसर्गिक हक्कावर आजच पाणी ओतून घेईन, असं खुद्द महाराजांनां तरी वाटतं का? हे आत्तां पासूनच माझा द्वेष करताहेत, असं असून असं घोर आणि दुष्ट कृत्य करून मी जेर राज्यावर आलों, तर माझ्या प्राणासंबंधानं मला बेफिकीर राहतां येईल काय? महाराज, आपण हयात आहांत म्हणूनच मी अशा चैनींत आणि आनंदांत आहे; आपल्या कृपाछत्राखालीं असून मी जें वैभव भोगतों आहे, अन् ल्यापासून जें कांहीं मला सुख होत आहे, त्यापेक्षां महाराजांच्या पश्चात् मी जगल्यास मला कांहीं ज्यास्त होणार आहे, असा जर कांहीं भाग असता तर गोष्ट निराळी. पण तशांतलाहि कांहीं प्रकार इथं दिसत नाहीं. राजहत्येसारखें घनघोर पातक करणं म्हणजे आपली एक क्षुल्लक गोष्ट, असं मानण्या इतका हा ललित कसाब

आणि मांग आहे, असं कां दरबारला वाटतं? आणि महाराजांचा खून करणाऱ्या अधमाला हे लोक जिवंत ठेऊन–घोर मृत्यूशिवाय त्याला दुसरं कां कांहीं शासन देणार आहेत? हं: प्रत्यक्ष पित्यासारखं माझं पालन पोषण करून, ज्यांनीं मला ह्या योग्यतेला चढिवलं त्यांचा आपल्या हातानं खून करून ह्या घोर पितृहत्येनं मी आपले हात दूषित करून घेईन?

आ०–(आपल्याशीं) छेः हे आमचे महाराज, आतां मात्र याच्या घटोत्कची मायेंत पूर्णपणें सांपडल्या-सारखे दिसतात!

दया०–(हर्षानें आपल्याशीं) हं: शाबास! आतां मात्र नको आपल्याला कांहीं भ्यायला. मघाशीं जर मी सगळं कबूल करतों तर मात्र सगळाच घोटाळा होऊन जाता. आतां मी कोणाच्या बापालाहि भिणार नाहीं!

ललि०–पण माझ्यावर हा राजद्रोहाचा आरोप करणारं आणि माझ्या निर्मळ आणि शुद्ध राजनिष्ठेंत विष कालवून सोडणारं, असं हें येवढं पत्रच कीं नाहीं? आणि तें तरी कोणाकडून? एका यःकश्चित् हद्दपार केलेल्या कुत्सित आणि द्वेषी अशा मनुष्याकडून! अशा प्रकारचा नीच आणि घाणेरडा दोषारोप माझ्यावर करण्याची जर कोणाची छाती असेल, तर त्यानं तें तसं माझ्या तोंडावर अगदीं वेधडक समोरं येऊन करावं. मात्र असं करणारा मनुष्य चांगला कुलीन आणि खानदानीचा तरी असावा; म्हणजे एवढं तरी होईल कीं-

माझ्यावर खोटा आरोप केल्यानं आपला दुर्लौकिक होईल ही त्याला भीती तरी राहील. आणि अशा मनुष्याकडून दोषारोप होऊन, मग माझी चौकशी करून, महाराजांनीं जरी मला पक्का राजद्रोही ठरविलं, तरी मग मला तें मान्य करणं भाग आहे. मात्र तो अशा प्रकारचा एक वेळ सजा खाल्लेला, आणि हद्दपार केल्यामुळं अगदीं निराश आणि नादान होऊन गेलेला अमा मनुष्य नसावा. खरंच, महाराजांच्या विरुद्ध राजद्रोह करण्याचे व्यूह या पद्मनगरांत रचले जावेत, आणि त्याबद्दल एक अवाक्षर देखील इथं राहणाऱ्या लोकांनां ठाऊक असूं नये, आणि त्याची सगळीं बित्तं बातमी श्रीनगरच्या एका मनुष्याला अगदीं खडान् खडा माहित असावी, यावरून असं दिसतं कीं, त्या मनुष्याचे अंतर्चक्षू फार तीव्र असावेत.

दया०—हो हो ! फारच तीव्र असले पाहीजेत ! (स्वगत) वेळ मोठी चमत्कारिक आली होती ! पण आतां कोणाच्या बापालाही भिण्याचं कारण उरलं नाहीं !

ललि०—महाराज, प्रकृत दोषापासून मला आपला बचाव करण्याकरितां जरा धीट आणि स्पष्ट व्हावं लागत आहे, याबद्दल मला माफी असावी. आजपर्यंत मिळविलेल्या नांवलौकिकाला आणि कीर्तीला अजिबात खग्रास करूं पाहणाऱ्या या भयंकर दोषारोपापासून मला स्वत:ला मुक्त करून घेण्याकरितां शिष्ट मार्गाचं आणि मर्यादेचं थोडंसं उल्लंघन करून, महाराजानां

गत गोष्टींचं मला एकवार स्मरण दिलं पाहिजे. महाराज, आपण मला ह्या पदाला जें आणून पोंचविलं आहे तें कां ? हें जरा लक्षांत आणा. महाराजांच्या महत्वाकांक्षी भावानं—त्या दुष्ट हर्यसेनानं--आपल्या गुप्त मसलतीनं आणि कृष्ण कारस्थानानं हें पद्मनगर जेव्हां अगदीं रसातळाला नेऊन पोंचवण्याचा घाट घातला होता, तेव्हां त्याच्या सगळ्या गुप्त मसलती आणि कृष्ण कारस्थानं फोडून त्याला पालथा घालण्याकरितां जीं उलट कारस्थानं आणि खटपटी कराव्या लागल्या त्या कोणाला ?

चि०—कोणाला म्हणजे ? ललितराज, तुम्हांलाच.

ललि०—आणि तसंच हेंहि पण सांगा कीं, त्या रामपूरच्या शिलादित्यानं महाराज वसले आहेत ह्याच विजयभुवनाखालीं जय्यत सुरुंग भरून ठेवून या विजयभुवनाबरोबरच महाराजानां पार उडवून देण्याची मसलत केली असतानां त्याच्या त्या सुरुंगांत फुसकी दारू भरून, त्याचें कृष्णकारस्थान जागच्याजागीं औंफस्स केलं तें कोणी ?

चि०—ललितराज, ह्याबद्दल मी आपला किती तरी ऋणी आहे !

दया०—(आपल्याशीं) शाबास, हा राजद्रोह मात्र मोठा आश्चर्य करण्यासारखा खरा !

ललि०—हं: एखाद्यानं दुसऱ्या एखाद्याच्या जिवाकरितां अगदीं आपला जीव तोडून तुटून पडावं, आणि

शेवटीं त्याला बक्षीस देण्याचं तर दूरच राहिलं, पण उलट त्याला अजिबात विसरून जावं !

दया०–(आपल्याशीं) ह्याच्या या अशा पोटांत शिरण्यानं मला आतां जास्त जास्त धीर आणि अवसान येत चाललं आहे. आतां मी कोणाच्या बापालाहि भिणार नाहीं !

चि०–**ललित** ! आजपर्यंत तुह्मीं जीं जीं कामं जबाबिलीं आहेत, तीं सारीं आतां आमच्या डोळ्यांपुढं स्पष्टपणें उभीं आहेत. **ललित**, यापुढं माझे प्रियकर दोस्त आणि जिवाचे कलिजे कायते तुह्मीं. तुमच्या सांगण्यावर माझा पूर्ण विश्वास आहे. यांचं ऐकून घेतलं हीच माझी चूक. (दरबारी मंडळींस) हें पहा, **ललित**राजासंबंधानं जे कोणी यत्किंचितहि हेवा अगर मत्सर करितील, ते आमच्याशीं राजद्रोह करीत आहेत, असं स्पष्ट समजलं जाईल. या, या तर आतां. आणि हें पहा **आनंदघन**, तुह्मीं ह्या पत्राच्या चावड्या करून आकाशाच्या पोकळींत फुकून टाका. आणि यापुढें तरी थोडी अक्कल शिका, समजलांत ? या, या आतां. (**ललि**तास) **ललित**, मला भेटा पाहूं. (ते जातात व **चित्तवीर्य** आणि **ललित**राज दोघे हातांत हात घालून एकीकडे फिरतात.) बरं पण आज रात्रीं आपली दोघांची गांठ कुठं पडणार ?

ललि०–माफ करा सरकार. मी मोठा घातकी आणि भयंकर मनुष्य आहें ! माझ्यासंबंधानं महाराजांनीं जरा संभाळूनच असावं.

चित्र०—बस्स. ललित, ही भाषा आतां पुरे. माझे प्राण देखील मीं अगदीं बेफिकीरपणें तुझ्या स्वाधीन करीन. यापेक्षां आणखी काय सांगूं? हें पहा ललित, आज रात्रीं त्या आनंदवल्लरीबरोबर मजा मारायला सांपडणार कीं नाहीं आह्मांला?

दया०—(आपल्याशीं) हे महाराज तर ललित राजांच्या चांगलेच भजनीं लागलेले दिसतात. ह्या स्वारीचे एकीकडे महाराजांविरुद्ध कट, आणि दुसरीकडे हीं असलीं कारस्थानं! तेव्हां ह्याला काय बिलंदर छट ह्मणावा का राजद्रोही!

चित्र०—राजद्रोही! राजद्रोही ह्मणून अजूनहि माझ्या कानाशीं गुणगुण चालू? आमच्या ललितराजांवर जर कोणी राजद्रोहाचा आरोप केला तर त्यालाच आह्मीं राजद्रोही आणि दगलबाज असं समजूं.

दया०—महाराज, मी अगदीं शंपथेवर सांगतों कीं, या राजद्रोहापासून मी जितका पवित्र आणि अलिप्त आहें, तितकेच हे ललितराजहि पण आहेत. जास्त काय सांगूं? महाराजांची मी आतां रजा घेतों. (मुजरा करून, जातां जातां आपल्याशीं) मी आतां तर कोणाच्या बापालाहिं भीत नाहीं. पण ह्याचा अखेर परिणाम काय होणार?

चि०—ललितराज, रात्र येईपर्यंतचा सगळा काळ मला आतां युगासारखा जाणार. तिच्या प्रेमालिंगनाला मीं केव्हां प्राप्त होईन असं झालं आहे मला. कोपन-

शील मोठा तामसी आणि कुरेंबाज आहे. तो या गोष्टीला राजी कसा होणार? आणि शिवाय तिचं प्रियाळाशीं लग्न ठरलं आहे त्याची वाट काय?

ललि०—महाराज, ह्या सर्व गोष्टी माझ्या ध्यानांत आहेत. आपल्याला कसलीहि काळजी नको. आपण माझ्यावर सर्व सोंपवून स्वस्थ असा. मी घेतों सगळं पाहून.

चि०—पण तिचं तर सगळं प्रेम त्या प्रियाळावर आहेना?

ललि०—आणि यापुढं तें सगळं महाराजांवर बसणार! महाराजांनीं मात्र तिच्यावर आपल्या प्रेमाचा अलोट वर्षाव केला पाहिजे.

चित्र०—ललितराज, हें चित्र घे. (चित्र देतो.) आणि हें तिला देऊन असं सांग कीं, मी आपल्या प्रेमाची खूण ह्मणून हें तिला देत आहे. खरंच सुखाचा काल येणार, ह्मणून मनुष्य जों त्याची वाट पहात असतो तों येऊन पोंचेपर्यंतचा सर्व काल सरतां सरतां सरत नाहीं. आणि तो एकदां येऊन ठेपला, आणि मनुष्य सुखानंदांत बुचकळ्यांवर बुचकळ्या मारूं लागला ह्मणजे त्याला आपला काल केव्हां आणि कसा जातो हें मग समजत देखील नाहीं. कां मी ह्मणतों हें खरं आहे कीं नाहीं ललितराज?

ललि०—हो हो, अगदीं अक्षरशः खरं आहे हें. सुखाची वेळ केव्हां आणि कशी निघून जाते हें मनु-

ष्याच्या नीटसं लक्षांत सुद्धां येत नाहीं. आणि दुःखाचा काळ इतका कांहीं दीर्घ वाटतो कीं, तो संपता संपता संपत म्हणून नाहीं. बरं तर मी घेतों आतां रजा

चित्र०—घे. पण त्या **आ**नंदवल्लरीची गांठ आज रात्रीं पडलीच पाहिजे. म्हणजे हें अर्धं राज्य तुझं.

ललि०—त्याची नको काळजी. ती सगळी व्यवस्था माझ्याकडे लागली. (स्वगत) अर्धं कां ? सगळंच मी घेणार! (जातो व पडद्याच्या बाहेर येऊन) हं, असंच, असंच केलं पाहिजे. पहिल्यांदा त्या **म**दनिकेच्या आईला जाऊन गांठलं पाहिजे; आणि तिच्याकडून हें चित्र हळूच युक्तीनं **आ**नंदवल्लरीच्या महालांत नेऊन टाकिवलं पाहिजे; म्हणजे झालं. आपला कार्यभाग आटपला. **चि**त्रवीर्याच्या या चित्रांत सुद्धां त्याच्या अंगीं असणारा रंगेलपणा किती हुबेहूब उतरला आहे! याचे हे डोळे सुद्धां त्याच्या इषकबाजीची पूर्ण साक्ष देत आहेत. पण म्हणावं या तुझ्या साऱ्या रंगाचा हा **ल**लितराज जर बेरंग न करील, आणि ह्या इष्कीबाज डोळ्यांचीं गुड-गुडीचीं भोंकं करून जर न टाकील तर हा नांवचा **ल**लितराजच नव्हे! काय चमत्कार आहे पहा—ज्या **आ**नंदवल्लरीनं आपल्या सुंदर रूपानं मला अगदीं मोहून टाकलं आहे, आणि जिच्या प्राप्तीसाठीं माझे रात्रंदिवस गुप्त प्रयत्न चालूं आहेत, त्या सुंदरीच्या प्राप्तीकरितां हा कामांध मनुष्य माझी योजना करितो ! वाहवारे दुधखुळ्या ! तुझ्या सारखे असे दुधखुळे या जगांत

आहेत म्हणूनच बरं आहे. नाहींतर या जगांत आमच्या सारख्यांना राहतांच येतं ना! मूर्खा, तुला असं वाटलं तरी कसं? आपला इष्क पुरा करण्याकरितां या ललितराजाकडून तूं आपला बिछाना घालवणार म्हणतोस? आणि तो त्या आनंदवल्लरीशीं रममाण होण्याच्या हेतूनं? ठीक आहे. हा पहा--हा ललितराज, तुझ्याकरितां असा कांहीं मऊ बिछाना घालून ठेवतो कीं, त्यावर तूं एकदां पडलास म्हणजे झालं. पडे पडेतों तुला अशी कांहीं गाढ झोंप लागेल कीं तुला या कुशीवरचं त्या कुशीवर होण्याची देखील बिलकूल तसदी पडणार नाहीं! हा पहा, लागलींच तर मी आतां तुझ्या बिछान्याच्या तयारीला. (जातो.)

[अंक १ ला समाप्त.]

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

स्थळः-(दयाळजीच्या घरांतील पुढील दालन.).

[**रा**णोजी **पि**राजीस दारूचा पेला देत आहे.]

राणोजी—आनीक ह्यो योकुच प्येला. पुना दुसरा न्है देत! ह्या हंसऱ्या दारूची शपथ तर न्है देत! अंगाबिंगावर यईल म्हून भिता का काय राव? पन् त्येची नग काईबी काळजी.

पिराजी—**पि**रयाळरावाचा **शि**द्दाबी जवातवा असा तुमावानीच घ्या घ्या ह्मनतुया अन् पाजतुया. त्योबी अक्शी तुमावानीच लई गमती गडी!

रा०—अन तुमचं नव धनी—त्ये **पि**रयाळराव-घ्येत्याती का न्है?

पि०—त्ये काई पुसूं नका. ह्येच्या परीस वरल्या दरज्याच त्ये घ्येत्याती. अन् ह्या भादुरानं त्या आनंद-बल्हरी संबंदानं जवाका येडवांकडं सांगूनशनी त्येंचं मन पिसाटून टाकलं, तवापासून तर अक्शी योकसार-क घ्येहोप; प्याल्यावर प्यालं, प्याल्यावर प्यालं; दुसरं तिसरं दिसत न्है त्येस्नी काईबी. पन् त्यांचा दुसरा योक नोकर हाये मोहन ह्मनूनशनी, तो त्येसनी धर-तुया जवातवा लई आवरूनशनी, पन् त्येला त्ये काई केल्याबी दाद म्हून न्है देत.

रा०–पन् कायव, पिरयाळरावांचं अन् कोपनशीलाच्या भइनींचं लगिन ठरलया न्हवका? अन् मग ह्यो असं कसं?

पि०–(पुन्हा तोंडास पेला लावून व हंसून) व्हय व्हय. अन् त्या पाईच तर आमच्या धनीसायबांचा काईबी .कावा हाय. त्येंच मोडलं कीं ह्येंचं जुगलंच. अन् ह्ये बगा–त्या आनंदवल्लरीकड योक हाये मंजुळा दासी; तिचंबी लगीन करून द्येनार हायती म्हन ह्या मोहना संगं. पन् आमच धनी पटकावनार आनंदवल्लरीला, अन् पिराजी बोआ पटकावनार मंजुळीला, पिराजी अन् मंजुळा, मंजुळा अन् पिराजी कसा सोबल जोडा?

रा०–वा जी वा: अक्शी उडत्या कवतरावानी! बरं पन् पिराजीबुवा, तुमी त्ये पत्तुर आमच्या धनीसायबांच्या हाता मंदी दिलंत तवा त्ये काय ह्मंगाले?

पि०–त्ये ह्मंगाले 'कुनी दिलया'?–मी ह्मंगालों 'ह्याराजांच्या खासगी कडन'. तवा त्ये ह्मंगाले 'ठीक हाय, जा तूं'. तवा मी मुजरा ठोकला अन् जो का निसाटलों तो तुमच्या तावडीमंदी गवासलों! (इतक्यांत 'राण्या,' ह्मणून हांक ऐकूं येते.)

रा०–अरच्या! ही तर धनीसायबांची हाक! पिराजीबुआ, आतां योक, दोन, तीन, अक्शी हांकावर हांका ठोकत्याल. येतू तर मी.

पि०–आमीबी येतो तर.

रा०–या, पन् आतां पुना कवा गाट? कदीमदी येत जावा कीं.

पि०—का न्हई येनार? जरूर यईन कदीमंदी. राम राम.

रा०—राम राम. (पुन्हा हांक ऐकून, स्वगत) हा दयाळजी वाटेल त्या सरदारासंबंधानं तोंडास येईल तें भकतो. आणि या करितांच याची एकदां चांगली फजीती करावी, म्हणून प्रेमसागरांच्या सल्ल्यानं, मी ही पत्राची युक्ति केली. पांच हजारीच्या आशेनं, ही स्वारी अगदीं भाळून गेली आहे. पहिलं पत्र याच्या हातीं पडल्याबरोबर तर त्या पत्रांत लिहिल्याप्रमाणं आपल्या बहिणीची तसबीर देखील यानं पाठवून दिलीन! आतां पुढं पाहूं स्वारीची मजल कोठपर्यंत पोंचते ती! पण ह्याचा परिणाम कांहीं भलता—वेडा वांकडा—न होवो म्हणजे झालं. (पुन्हा हांका ऐकूं येतात व राणोजी धांवत जातो.)

दया०—राण्या-राण्या, अरे राण्या! (इकडे तिकडे पाहून.) गेला तरी कुठं हा! (मोठ्यानें.) अरे ए--राण्या गद्धया!

रा०—(लगबगीनें येऊन) जी सरकार—आपुनच—

दया०—'जी सरकार आपुनच', काय! अरे चोरा! पहिल्या हांकेला ओ द्यायला काय झालं होतं तुला? तोंडांत काय तंबाखूचा बार बीर भरला होतास वाटतं?

रा०—धन्यांनीं सरकार—

दया०—काय, मी बार भरला होता?

रा०—व्है सरकार. धन्यानीं तीन चार आरूळ्या दिल्या, पन् त्येतली माज्या कानावर योकूच आली धनीसाब.

दया०—योकूच आली धनीसाब! तर मग चोरा! मी चार हांका मारल्या हैं कसं रे कळलं तुला!

रा०—'पयल्या तीन आरूळ्या भुता समिंद्राच्या अस-ल्याती, तर ल्येका राम्या, ल्येना कदीबी ओ द्येऊं नगस,' म्हून माजा बा मरताबक्ती मला सांगूनशानी गेला हाय. त्या दिसापुन् पहिल्या तीन आरूळ्या अक्शी ऐकाच्याच सोडूनशानी दिल्या हैती धनीसाब.

दया०—राण्या! दिवसा ढवळ्या इथं भूतं नाचतात आरडतात होय?

रा०—त्येचा काय न्येम धनीसाब? जिथं शितं थत भुतं!

दया०—बस. राण्या, पुरे कर तुझी ही वाचाळपंचविशी. अगोदर मांगल्या दारी जा आणि गिरिजाताईला म्हणावं-नी इकडं बोलावलं आहे.

रा०—जी धनीसाब. (जातो.)

दया०—ही गिरिजा जर माझ्या म्हणण्याला कबूल झाली तर मला देऊं केलेली पांच हजारी अगदीं अचूक हातोहात आपल्या पदरांत पडेल. आणि मग खुद्द महाराजांकडे आपला वशीला! पण हें जमणार कसं? हिला विचारायचं देखील माझ्या जिवावर येतं. शिवाय ती जरा तापटहि आहे. पण असं भिऊन काय उपयोग? छः मी भितों कीं काय कुणाला? मी कोणाच्या बापा-लाहि भिणार नाहीं. (गिरिजा येते.)

रा०—ताईसाब आल्याती धनीसाब.

दया०—राण्या, जा-तूं बाहेर देवडीवर जाऊन बैस. मला हिच्याशीं कांहीं बोलायचं आहे.

गिरिजा०—(**राणोजी** जाऊं लागतो त्यास.) **राणोजी** बुआ, परसांत ठेवणीचीं वाळत घातलीं आहेत, मी येईपर्यंत तिथं तुम्ही जरा उभे रहा.

रा०—जी ताईसाब (जातो, व स्वगत) हिच्या ठेवणीच्या चिरगुटांना कोण येतो आहे चोर इतक्यांत? आपण इथंच जरा आड उभं राहून यांचं बोलणं ऐकावं मुकाट्यानं. (आड ऐकत उभा राहतो.)

दया०—ताई, अजून हलकीं सलकीं कामं करायचा तुझा स्वभाव जात नाही, हें कसं? आपण आतां मोठे सरदार झालों, तेव्हां आपल्याला हें शोभत नाहीं. आपल्या सरदारीला शोभेल, अशा थाटानं वागलं पाहिजे आपल्यालां.

गि०—अरे ही सरदारी अन् फिरदारी काय घेऊन बसला आहेस तूं? ही आज आहे, आणि उद्यां नाहीं. आपलं जें जन्माचं आहे तें खरं. बरं पण तूं मला कशाला बोलावलं होतंस?

दया०—तुला होय? तुला ऽऽ अशाकरितां बोलावली होतीं कीं ऽऽऽ—हें पहा-हें महाराजांकडून पत्र आलं आहे; खुद्द महाराजांकडून पत्र म्हणजे काय थट्टा आहे? त्यांत-त्यांच्या मनांतून तुझ्याकडे तुझ्या नवऱ्याची पांच-हजारी चालवायी असं आहे.

गि०—माझ्याकडे?

दया०—हो तुझ्याकडे. आणि त्याकरितां महाराजांनीं तुला वाड्यापर्यंत एकदां समक्ष भेटीला बोलावलं आहे.

गि०—मला आणि महाराजांनीं भेटीला बोलावलं आहे ह्मणतोस? आग लागो त्या सरदारीला आणि त्यांच्या त्या पांचहजारीला. मला ती घेऊन आतां कुठं स्वारी शिकारीला आणि मिरवायला जायचं आहे?

दया०—(पत्र पुढें करून) पण खुद्द महाराज आपण होऊन जर असं लिहीत आहेत, तर एक वेळ आपण त्यांच्या दर्शनाला जायला काय हरकत आहे?

गि०—काय हरकत आहे? दादा, हें तूं काय बोलतो आहेस? आणि त्यांचा सगळ्या दुनियेला इतका अनुभव असून! तें कार्तिकशंभू कायसेसे ह्या अशाच पायांत हद्दपार झाले ना?

दया०—आणि ह्मणून तर मी तुला ह्मणतों, कीं माझ्या ह्मणण्याला तूं रुकार दे. वावगं काय आहे यांत?

गि०—वावगं काय आहे? दादा, आपण गरीब झालों ह्मणून काय झालं? आपल्याला आपल्या परीनं लौकिकाची आणि अब्रूची चाड आहे कीं नाहीं?

दया०—कोण नाहीं ह्मणतो? आणि ती वाढविण्याकरितांच तर हें सारं.

गि०—वाढविण्याकरितां! अथवा हो—तूं ह्मणतोस तेंहि खरंच; मी फुटक्या नशिबाची, ह्मणून माझं कुंकूं आणि बांगड्या हीं जशीं वाढवलीं, तसाच—हायरे कपाळा!—लौकीक आणि अब्रू हीं देखील वाढवून घ्यायचीं, आणि

तीं दिखील अशा रीतीनं; असंच कीं नाहीं तुझं ह्मणणं?

दया०—गिरिजे, तसं नव्हे; उलट ती जास्त संपादन करायची, अग, महाराज आपण होऊन तुझ्या नव-ऱ्याची पांचहजारी तुझ्या पदरांत टाकताहेत, मग दैव देतं, आणि कर्म नेतं, असं का करतेस? नुसतं त्यांच्या दर्शनाला एकदां जाऊन ये कीं काम फत्ते.

रा०—काम फत्ते! अहारे नीचा! काम फत्ते काय?

गि०—साऱ्या पद्मनगरभर ते जो धुडगुस घालताहेत तो जर माझ्या कानीं न येता, आणि महाराज असे पापी दृष्टीचे नसते, चांगल्या चालीचे असते, तर एकदां नाहीं शंभरदां त्यांच्या दर्शनाला मी गेलें असतें, त्यांना मी आपल्या बापासारखं आणि देवासारखं समजून त्यांच्या पायां पडलें असतें, त्यांच्यापुढं नाकदुऱ्या काढल्या असत्या, काय वाटेल तें केलं असतं.

दया०—अग, राजा ह्मणजे बाप. प्रत्यक्ष विष्णूचा अंश.

गि०—असेल, पण असले कसाब बाप जर आप-ल्याच पोरींचे असे गळे कांपूं लागले, तर त्यांना बाप कोण ह्मणणार?. मग मांगच ते. मांगाच्याहि पलीकडचे हवे तरी!

दया०—गिरिजे, कुणासंबंधानं—काय बोलते आहेस तूं हें? हें कोणी ऐकलं, तर हें कोणत्या थरावर जाईल याची कांहीं तुला कल्पना!

गि०—मला वाटतं दादा, महाराजांच्या पत्राप्रमाणं आणि तुझ्या सांगीप्रमाणं मी जर वागलें नाहीं तर तुला

कार्तिकशंभूप्रमाणं हद्दपार व्हांवं लागेल ह्मणून भितो आहेस तूं.

दया०–छत्, त्याला कोण भितो? मी कुणाच्या बापाला देखील भिणार नाहीं. पण **गिरिजे**, हें पहा–मनुष्याला केव्हां केव्हां चार चौघं वागतात तसं वागावं लागतं. त्या **कांतिवर्मजीं**नीं, त्या **आनंदघनां**नीं, त्या **प्रेम**सागरांनीं, त्या **प्रियाळरावां**नीं, त्या **कोपनशीलां**नीं आणि खुद्द त्या **ललितराजां**नीं आपल्या सरदाऱ्या ज्या संभाळल्या आहेत, त्या कशाच्या जोरावर–याची तुला कांहीं कल्पना आहे का?

राणो०–हा चोर झाडून साऱ्या सरदारांसंबंधानं हव्या त्या खोट्यानाट्या गोष्टी खुलवून सांगतो आहे.

दया०–अग इतकंच नव्हे पण तो हद्दपार झालेला कार्तिकशंभू आपल्या हातानं आपल्या बहिणीला, आणि त्याचा साथीदार तो **रण**धीरराव आपल्या बायकोला, महाराजांच्या जनानखान्यांत पोंचवून आपल्या सरदाऱ्या पुन्हा मिळवायच्या खटपटींत आहेत, ह्मणून साऱ्या **पद्म**नगरीभर दाट वदंता जाहे. असले खानदानीचे सरदार देखील जर इतके नरम आले आहेत तर आपल्या सारख्यांची काय कथा!

राणो०–(एकीकडे) हा गद्धा वाटेल तें अद्वातद्वा भकूं लागून दुसऱ्यांच्या अब्रूची आणि लौकिकाची हवी तशी नालस्ती करीत सुटला आहे! आणि तेंहि फक्त ह्या गिरिजेनें ह्याच्या ह्मणण्याला रुकार द्यावा ह्मणून!

गि०—आपल्या आयाबहिणींनां, लेकीनां, आणि बायकांना राजांच्या जनानखान्यांत पोंचवून सरदार लोक आपल्या सरदाऱ्या संभाळूं लागले म्हणूनच महाराज असे बेताल झाले! या सगळ्यांचं कारण तुम्हीं; आपल्या लौकिकाची आणि अब्रूची आपल्या हातानं होळी करून तिला आग घालणारे आगलावे तुमचे तुम्हींच आहांत! मी एकच सांगतें, कीं मला पांच हजारीची जरूरी नाहीं आणि महाराजांच्या दर्शनाची तर त्याहिपेक्षां जरूरी नाहीं. मी त्यांचं तोंड सुद्धां पाहूं इच्छित नाहीं. मात्र तुला जर हद्दपारीची भीती वाटत असेल तर तुझं तूं आपलं कसं काय तें पहा. मला कश्शाची पर्वा नाहीं. मी जीभ हांसडून आपले प्राण देईन; पण आपल्या तोंडाला ही असली काळोखी कधींहि लाऊन घेणार नाहीं!

दया०—मला भीती? मी कोणाच्या बापालाहि भिणार नाहीं! पांचहजारीची मला गुमान नाहीं. माझी सरदारी जाऊन मला हद्दपार व्हावं लागलं तरी त्याचीहि मला फिकीर नाहीं. असल्या चिरड येणाऱ्या गोष्टींत हा दयाळजी कोणाच्या बापालाहि भिणार नाहीं! गिरिजे, तुझ्या अब्रूहून मला एकहि गोष्ट प्यार नाहीं. हे बघ गिरिजे, मी आपलं तुझं उगीच मन पाहिलं.

गि०—मन पाहिलंस? अगबाई, मन पाहण्याची काय भलतीच तऱ्हा ही? छेः यांत कांहीं तरी काळंबेरं आहे खास. दादा, तूं खोटं बोलत आहेस असं ही

तुझी मुद्राच सांगते आहे. नीच हेतू मुद्दाम छपवून छपले जात नसतात!

दया०—महाराजांचं पत्र आलं ही गोष्ट खरी आहे. पण गिरिजे, तुला वाटतं तसा मी बिलकुल डगमगलेलो नाहीं. निदान अशा बाबतींत मी कोणाच्या बापालाहि भिणार नाहीं. मी आपले प्राण वेंचीन पण तुझ्या अब्रूचं रक्षण करीन.

गि०—तें कांहीं नाहीं. तुझ्या मुद्रेवरून मला आतां तुझा एक काडीभर दिखील विश्वास वाटेनासा झाला आहे. ढिल्या आणि चंचल बुद्धीच्या मनुष्याला वैभवाची प्रीती आणि प्राणाची भीती हीं स्वत:च्या अब्रूपेक्षां अधिक प्यार वाटतात हेंच खास! आण तें पत्र इकडं. (पत्र हिसकावून घेऊन मनांतच वाचूं लागते.) सरदार दयाळजी यांस:—" तुह्मीं तसबीर पाठविलीत ती पोंचली. पसंतीस आली. आतां हुंडी पटाविलीत कीं तुमच्या अर्जाचा योग्य विचार होऊन तुमच्याकडे पांचहजारी सुरू होईल ".

दया०—(स्वगत) महाराज, पांचहजारी हिच्याकडे चालूं करणार म्हणून मी हिला थाप दिली. पण आतां मात्र कंबक्ती आली! (उघड तिला) तें पत्र घेऊन काय करतेस—आण तें इकडे. (ती बाजूला होऊन तें वाचूं लागते.) ताई—

गि०—दादा, ही तसबीर कसली? (एकीकडे.) आतां माझ्या सारं लक्षांत आलं.

दया०—ती तसबी ऽ ऽ ऽ र—(कंचरतो.) ती तसबीर भोलानाथाची.

गि०—म्हणजे ! बाबांची ? ती तर आपल्या पुढच्या दालनांत आहे.

दया०—नव्हे-ती गिरिजापति शंकराची—एका चिताऱ्याकडून काढवून—

गि०—अस्सं ! दादा, आज आठ दिवस झाले, माझ्या महालांतून—तिकडून काढवायची झालेली माझी तसबीर नाहींशी झाली, तिचाच कांहीं तरी यांत संबंध दिसतो आहे खास ! (पत्रांतील शब्द वाचते.) " पसंतीस आली! आतां हुंडी पटविलीत कीं, "—कीं काय ? नतद्रष्टा ! पांचहजारी करितां हा तुझा सगळा नीचपणा आणि कावा दिसतो ! आत्तां माझ्या हें पुरं लक्षांत आलं ! मांगा ! तुला दयाळजी, का बगळाजी, का कसाबजी, काय म्हणूं तरी काय ? मेल्या, कसाबा ! स्वत:ला तुझी बहीण म्हणवून घेण्याची आणि तुला आपला भाऊ म्हणविण्याची मला लाज वाटते ! केवळ स्वत:ला पांचहजारी मिळविण्याकरितां तूं आपल्या अब्रूची अशी राखरांगोळी करायला कसा तयार झालास ! अरे, ह्या पापाचे झाडे कुठं देशील ? (संतापानें) हुंडी-हुंडी पटविणार का मेल्या !

दया०—गिरिजे—

गि०—काळतोंड्या ! माझ्या नांवाचा उच्चार दिखील करूं नकोस यापुढं. तो मला ऐकवत नाहीं. यापुढं

मी तुझी बहीण नव्हे आणि तूं माझा भाऊ नव्हेस! मेल्या मांगा, भोलानाथांच्या कुळाला तूं ही काळीकुट्ट काळोखी फांसलीस! आतां हें पत्र घेतें आणि सगळ्या पद्मनगरीभर सांगत फिरतें कीं पांचहजारीच्या भरीं भरून तूं हें असं नीच कृत्य केलंस म्हणून, थांब, तुझ्या आणि महाराजांच्या—दोघांच्याहि नांवांचा सगळ्या गांवभर डंका करून सोडतें!

दया०—गिरिजे! (कांपूं लागतो.) मी तुझ्या पायां पडतों, हें पहा, तुझी अब्रू ती माझी अब्रू!

गि०—अब्रू! तुला आतां कसली अब्रू? आपल्या हातानं आपली बेअब्रू करून घेणारा तूं पाषाणहृदयी मांग आहेस! तुला अब्रू अन् बेअब्रू ही सारखीच आहेत! आतां मला मात्र माझी अब्रू आणि लौकिक हीं बचाव-ण्याचा मार्ग पाहिला पाहिजे. तूं तर पुरा निसवला आहेस. जा, जा, पांचहजारी मिळीव जा! मांगा! असल्या नीच कृत्यानं तुझं तळपट तळपट होईल! आतां माझी पुढची वाट काय तें माझं मी पुरं जाणतें! यापुढं ह्या घरांत मी पाणी दिखील पिणार नाहीं, हीच माझी प्रतिज्ञा! (रागानें एकदम निघून जाते.)

रा०—(एकदम पुढें येऊन.) धनीसाब धनीसाब! ताईसाब तर अक्शी जिवावरत उदार झाल्यावानी दिस-त्याती. तवा काय—झालं तरी काय ल्येस्नी?

दया०—ह्यणजे! तूं ऐकत होतास कीं काय आमचं बोलणं?

नाना०—असं कां म्हणतेस! सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत कामाची कितीही दगदग पडो, तुझं दर्शन होतांच त्या श्रमांची स्मृतिच नाहींशी होते. कोणच्याही बिकट प्रश्नामुळं मन भांबावून जावो, तुझं ध्यान करतांच सर्व प्रश्नांचा खाडकन् उलगडा होतो. या कमलिनीच्या सहवासांत गोड परिमलाचा आस्वाद घेण्यांत आणि मधुरसाचं सेवन करण्यांत गुंग होऊन भ्रमराप्रमाणं तुझा बंदीवान होतों! हा तुझा मंत्रसामर्थ्याचा प्रभाव नव्हे तर कशाचा प्रभाव?

कम०—मला फसवायचा विचार दिसतो आहे, पण असल्या स्तुतीनं मी फसेन असं का आपल्याला वाटतं?

नाना०—ही स्तुति असेल तर! मी तुला एकदां फसवलं आहे, आतां पुन्हा कशाला फसवूं?

कम०—आपण मला फसवलं? तें केव्हां?

नाना०—तुला आठवत नाहीं का? बद्रिकाश्रमीं एके दिवशीं सूर्य अस्ताच्या वेळीं आपण दोघेंच आश्रमाच्या उद्यानांत प्रेमकथा सांगत हिंडत हिंडत त्या प्रचंड बकुल वृक्षाखालीं आलों. आपल्या आगमनानं संतोष पावून त्या बकुल वृक्षानं आपल्या शिरावर लग्नमंत्राक्षतांप्रमाणं आपल्या मधुर पुष्पांचा वर्षाव केला!—

कम०—अहाहा! त्या वेळीं आनंदानं वर पहातांच एक चिमुकला पक्षी सुस्वर स्वरावर मंगलाष्टकं म्हणत असलेला पाहून, परमेश्वरानंच आपल्या गांठीं बांधल्या असं वाटून आपला आनंद गगनांत मावेनासा झाला. इतक्यांत बाबांनीं मला आश्रमांतून हाक मारली,—

नाना०—तेव्हां तूं आपल्या याच सुकुमार हातानं तीं बकुलपुष्पं उचलून चटकन माझ्या अंगावर टाकून वनदेवतेप्रमाणं झटकन चालती झालीस. त्या वेळीं जातां जातां तूं आपल्या उल्हसित नेत्रांमधून माझ्यावर एक विद्युत्प्रवाह सोडून मला घायाळ केलंस! तो घाय सुखद व्हावा म्हणून तूं टाकलेलीं तीं फुलें हीं पहा, अद्याप मीं आपल्या हृदयावर बाळगलीं आहेत! (खिशांतल्या चांदीच्या डबींतील फुलें दाखवितो) हीं कधीं मीं तुला दाखवलीं होतीं का? बघ मीं तुला कसं फसवलं!

कम०—(फुलांचा वास घेऊन) अहाहा!—खरंच मला आतां एकदम किती बरं वाटूं लागलं ! आपल्या अंगांत विलक्षण मंत्रसामर्थ्य दिसत आहे.

नाना०—ही विद्युत् जोंपर्यंत जवळ आहे तोंपर्यंत मी एक मांत्रिकच आहे.—लाडके ! तूं अगदीं वेळेवर उठलीस. आतां या बागेंत विजेची रोषनाई करून या आकाशस्थ रोषनाईला मी लाजवणार आहे. चल गच्चीवर! ही विद्युल्लता तिथं गेली म्हणजे जिकडे तिकडे लखलखाट होऊन सर्व सृष्टि आनंदानं हंसूं लागेल ! [जातात.]

अंक २ रा समाप्त.

म. रा. सं. ग्रंथ. वाचनालय ग्रंथ.
ग्रं. सं. C.2 ——— दि .....
ग्रं. ... गाडबो ... क्र. ...

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

—*:S*:—

स्थळ—बाबासाहेबांचा बंगला. विठोबा येतो.

विठो०—(स्वगत) त्या चंद्यानें मस बागेंत भेडसावल्या दिवसापासून पहातों आहे, हा गोविंद अन् साळू कांहीं तरी खलबतें करीत असतात. मस पाहिलें कीं दोघेंही स्तब्ध रहातात ! यावरून माझ्यासंबंधानेंच त्यांचें कारस्थान असावें असा मस जबर संशय आहे. याचा उलगडा कसा करावा बरें ? –हा चंद्या येत आहे. पोरगा मोठा धूर्त आहे. यास जरा चाचपटून पाहूं या. (चंद्या येतो.) काय रे चंद्या ! अलीकडे पहावें तो जिकडे तिकडे खलबतें दृष्टीस पडतात.

चंद्या—उघड्या पाट्यावर वरवंट्यानं वाटलं म्हंजे वाटण भाईर पडतं तवां लोकांनीं खलबत्तं काढलं ! खलबत्त्यांत काय का कुटाना समद आमंदीच्या आमंदी व्हातया.

विठो०—अरे तसें नव्हे रे ! तूं अगदीं बावळा आहेस. मी कुंटण्याचा खलबत्ता नाहीं म्हटला रे. मी म्हणत होतों कीं जिकडे तिकडे मसलती चालतात. शिवाय कुंटण्याच्या शास्त्रांत तूंस रे काय समजणार ? कुंटण्या योग्य काय, वाटण्या योग्य काय हें सांगण्याचा अधिकार तूंस नाहीं. तो अधिकार एक गोविंदास—नव्हे मसच आहे. पण तें जाऊं दे. मीं तुझ्याशीं वाद न घालण्याच्या निश्चयास केलें आहे. तूं लहान असून मोठ्या अक्कलवानासही खालीं पहावयास लावशील. मी तर त्या घटकेपासून तूंस माझा जिवश्चकंठश्च स्नेही समजतों. तेव्हां खरें खरें सांग, ह्या गोविंदाचें अन् साळूचें एवढें काय चालतें रे ?

चंद्या—(स्वगत) कसा माझ्या पोटांत शिरायेा पहातुया ? पन् म्हंगाव हा चंद्या तुझं बारसं जेवलाया !

विठो०—चंद्या, बोलत कां नाहींस रे? तूंस समजलें नसल्यास थोडें तर्कास चालीव रे. माझ्या तर्कास तर असें वाटतें कीं, कांहीं तरी कुभांड रचून मस काढून टाकण्याचा त्यांचा बेत असावा.

चंद्या—(स्वगत) हा हा ! आतां कोलीत लाऊनशान् तमाशा बघायची एळ कशी नामी आलीया. मासनी परवां बागंत मारलं न्हाई ! येतो एकदमच समदा घोटाळा उडवूनशान्!

विठो०—अरे तूं बोलत कां नाहींस ? तूंस एवढें सांगणें जिवावर कां येतें?

चंद्या—(दुःखानें) ये तसंच हाय म्हूनशान्!

विठो०—म्हणजे माझा तर्क बरोबर आहे तर ! मस वाटेस लाबायास तो पहातों आं?

चंद्या—निसत्या वाटस न्हव, स्वर्गाच्या वाटस.

विठो०—स्वर्गाच्या वाटेस?

चंद्या—व्हय इटोबा. मी त काय एक पोर. पन मी गोइंदबुवास इक्ता कां भ्येतो ? खरं म्हटलं तर तुमास्नी भ्यावं ! कारण तुमचा राग, हुशारी गोइंदबुवामंदी कुठं हाये? पन तुमी साधं ! भावडं ! काळकपटी न्हाई ! मी जास्ती बोलत न्हाई, पन इक्तच सांगतुया तुमास्नी या दुनयेतनं काढायचा ल्येंचा इचार हाये. तवा जपा झालं. एकटा जीव. ल्यो हाय मांलिक ! तवा द्येवी-बीवीला तुमचा बळी द्येईल. कन्हाडा का काय त्या जातीचाच हाय ना गोइंद-बुवा ? ग्येले सालींच एक सोन्यावानी ताजा तवाना बामनाचा पोर तडफडून म्येला हो. आन् आज संक्रांत तुमच्यावर ब्येतनार. मला तर रडू येतं बगा.

विठो०—आतां या संकटांतून कसें सुटावें ? जय शंकरा विश्वेश्वरा ! महा-रुद्रा ! तूंस लघुरुद्र करीन. जय गणपते एकदंता ! तूंस चांदीचे दोन दांत देईन. जय लक्ष्मीपते ! तूंस दिडकी ठेवीन. जय सद्गुरू दत्तराजा तूंस दिडकीची खडी-साखर वाटीन. जय सत्यनारायणा ! तुझी पूजा करीन. जय खंडोबा ! मुलगीस मुरळी करीन. जय देवी अंबाबाई ! तूंस कोणासही न कळत बकरा बळी देईन. जय म्हसोबा ! तूंस कोंबडें देईन. जय पिंपळनाथा मुंजाबा ! तूंस दहींपोहे देईन. जय मातोश्री जाखणी ! तूंस चोळी पातळ वाहीन. जय खवीसा ! तूंस भुंडा नारळ देईन.

चंद्या—पन ह्यो खवीस गोइंदबुवा तुमचा शेंडीचाच नारळ घेतल्याबिगर न्हाई ऱ्हानार !-अरे पन ह्ये काय लचांड? हा गोइंदबुवा अन् साळू हकडच येत्याती. आतां सुबाल्या कराया हवा. [पळून जातो.]

विठो०—हा पोर घाबरून पळाला हो. हा ब्रह्मसमंध अन् जखीण इकडेस येत आहेत. मी घाबरलों आहे तर खराच. पण थोडें आड उभें राहून हे काय बोलत आहेत तें ऐकावें. [विठोबा आड लपतो, गोविंदा व साळू येतात.]

साळू—गोविंदबुवा, आतां ही गोष्ट दिरंगाईवर टाकून सोय नाहीं.

गोविं०—मी तरी कुठं लांबणीवर टाकावी म्हणतों! नीट वेळ आली म्हणजे आजच--

विठो०—(स्वगत) म्हणजे हे आजच माझें चंदन उडवणार तर !

गोविं०—हो. कारण ही गोष्ट वारा प्यायली म्हणजे आपल्या हातीं कांहीं रहाणार नाहीं.

विठो०—(स्वगत) पण म्हणावें मस आतां सगळें समजलें आहे.

साळू—त्या मेल्याला एकदां चांगला चोपला असता--

विठो०—(स्वगत) बळी देण्यापूर्वी मस चोपण्याचा यांचा बेत आहे वाटतें!

गोविं०—नाहीं, तसं करून काय करायचं? आपण कशाला त्याला मारा ! देवाला डोळे आहेत तो त्याला बघून घेईलच.

विठो०—(स्वगत) पण मीं असें काय केलें कीं, देवानें मसच निवडावें?

साळू—वाटेल त्या बाईवर याची आपली वांकडी नजर !

विठो०—(स्वगत) पण देवाची अन् लेकहो तुमची तरी कां माझ्यावर एवढी करडी नजर?

साळू—स्वतःच्या बायकोस टाकून भलते भलते ढंग करायला याला लाज नाहीं वाटत?

विठो०—(स्वगत) मीं आपल्या बायकोस टाकलें हें ईस कसें समजलें?

साळू—मेल्याची बायको उपाशी मरते आणि हा इकडे चैनी मारतोय्. काय कपडे, काय रांडा आणि काय ब्रॅन्ड्या !

विठो०—(स्वगत) कोण हा गहजब ! देवा ! एक अंगवस्त्राखेरीज अंगावर धड वस्त्र देखील नाहीं रे किंवा कधीं गुळाच्या चहासही शिवलों नाहीं !

गोविं०—हे पहा बाबासाहेब येत आहेत. आज वेळ चांगली दिसत नाहीं. मला वाटतं आज ही गोष्ट राहूं द्यावी.

साळू—छेः ! छेः ! गोविंदबुवा ! आजच्या आज निकाल केलाच पाहिजे. कुलाचाराच्या आणि नांवलौकिकाच्या गोष्टी आहेत ह्या.

गोविं०—बरं तर होऊन जाऊं दे.

विठो०—(स्वगत) माझा राग आतां मस आवरेनासा झाला आहे होऊन जाऊं दे तर होऊन जाऊं दे ! मेलें मेंढरू आगीस थोडेंच भितें.

[बाबासाहेब येतात.]

बाबा०—गोविंदा ! तुझा चेहरा असा उतरलेलासा दिसतो ? आजारी नाहींस ना ? आज कामाला लागून स्वतःला त्रास करून घेऊं नकोस.

गोविं०—छेः ! छेः ! बाबासाहेब ! मी आजारीबिजारी कांहीं नाहीं. मी आपल्याला कांहीं—

विठो०—(एकदम पुढें येऊन) आतां छपवूं नकोस. चोरून कां ठेवतोस ? मी तुझें सगळें कारस्थान बाहेर काढतों. मी तूंस थोडाच मोजतों आहे. मी बाबासाहेबांस सगळें निवेदन करतों.

गोविं०—अरे तूं बोलूं नकोस. तूं इथं कशाला आलास ?

विठो०—कशास म्हणजे ? तुम्ही माझा घात करूं पहातां—

गोविं०—तुझा घात करूं पहातों ?

विठो०—हो, हो. घात करूं पहातां.—बाबासाहेब ! हा गोविंद अन् ही साळू दोघेंही माझ्या प्राणावर उठलीं आहेत. एका बायकोच्या पोटावर पाय आणण्याचा यांचा बेत आहे. मी आपल्या बायकोस टाकली आहे खरी—

बाबा०—(स्वगत) ज्या गोष्टी टाळतों त्याच दत्त म्हणून पुढें येतात !

गोविं०—अरे थांब रे, आम्ही दुसरंच सांगणार आहों.

विठो०—दुसरें—काय सांगणार ? मी तारेच्या तसबिरीचें चुंबन घेतलें हेंच कीं नाहीं ? मस त्याबद्दल पश्चात्तापास झालें म्हणून मी तूंस सहस्र वेळां शंख करून सांगितलें पण तूंस दया नाहीं रे !

बाबा०—अरे हा काय घोटाळा आहे ? अरे विठोबा, तुझी कुणीं ही थट्टा—

विठो०—थट्टेची गोष्ट नव्हे बाबासाहेब!–मी कोंकणांतून बायकोस टाकून आलों खरा, पण ती आपल्या बाईसाहेबासारखी नाटकास जात होती म्हणून नव्हे रे ! तिचें कधीं वांकडें पाऊल पडलें नाहीं रे!

साळू—याचं डोकं फिरलं खास!

विठो०—गोविंदा, तूंस ठाऊक आहे कीं मस कार्ल्याची भाजी आवडत नाहीं. ती तिनें मस बाढलीन किं रे ! कां नाहीं डोकें फिरणार?

बाबा०—एवढ्याशा क्षुल्लक कारणावरून तूं आपल्या बायकोला टाकलंस! केवढा हा अविचार !

विठो०—दुसऱ्यांचें कसें असतें तें मस काय ठावें. पण बाबासाहेब, आपण समुद्र आहां. बाईसाहेबांचे महान् अपराधही आपण पोटांत घालाल इतकें आपलें मोठें पोट आहे. बाईसाहेब मडमेंसारख्या दुसऱ्याच्या हातांत हात घालून गेल्या तरी आपल्या नजरेस येणार नाहीं. मोठ्याचें सर्वच मोठें! त्यांच्या नजरा आमच्यासारख्या आकुंचित सूक्ष्म थोड्याच आहेत!

गोविं०—ह्या वेड्यानं सगळा घोटाळा उडवून दिला!–साळू, मी तुला सांगत नव्हतों आज वेळ चांगली नाहीं म्हणून?

बाबा०—(स्वगत) अशा वेळीं मनाची स्थिति लपवणं किती कठीण!

विठो०—बाबासाहेब, न्याय करा. या साळूनं अन् या गोविंदानं मस बडवून देवीस माझा बळी देण्याच्या मसलतीस केलें आहे. मी यांतून निभावलों तर ठीक, नाहीं तर बाबासाहेब! माझ्या बायकोस ती आपलीच आहे असें समजून तीस अन्नवस्त्र मिळेल असें करा.

बाबा०—विठोबा, गप्प बैस. मी याचा बंदोबस्त करीन बरं, तूं जा आतां.

विठो०—बाबासाहेब ! तुम्ही देव आहां. भोळे सांब आहां. तुमच्या पुढेंच मी आहे. तुम्हांस सांगायास नकोच. मी कधीं दुसऱ्याच्या बायकोकडेस वाईट नजरेनें पाहिलें असेन तर रौरव नरकांत पडेन. आम्ही बोलून चालून गरीब ! नाहीं तर तो आनंदराव पहा, गुलाम आमच्या बाईसाहेबांच्याकडेस देखील—

बाबा०—विठोबा, तूं आतां कांहीं बोलूं नकोस. तुझी सगळी भानगड समजली मला. तूं जा–जा आतां.

विठो०—नाहीं, पण मी म्हणतों, आम्हीं चाकर माणसांनीं ह्या गोष्टी कितीही पाहिल्या असल्या-नाहीं बाईसाहेबांच्या या भानगडी जरी आमच्या नजरेस आल्या असल्या-तरी या गोष्टी आपल्या कानावर घालणें आम्हांस शोभत नाहीं. कारण तसें केल्यानें तुम्हांसही त्रास आणि आम्हांसही कमीपणा ! पण आतां पोटांतली गोष्ट बाबासाहेब तुम्हांस म्हणून सांगतों,-जरा कान द्या-आमच्या बाईसाहेब आणि आनंदराव यांचें अलीकडेस फार रहस्य चालतें.

गोविं०—साळू, आपलं काम विठोबानंच केलं.

साळू—मी पळतें आतां इथून. [जाते.]

बाबा०—विठोबा ! तुला हजारदां सांगितलं तूं जा. पण तुझं चऱ्हाट आहेच चालू ! गोविंदा, याला इथून बाहेर घालीव रे.

विठो०—काय ! या गोविंदास मस वाहेर घालवायास सांगतां ? मस वाटलेंच. इमानी नोकराच्या हालास कुत्रें खाणार नाहीं. तुम्हांस गोविंदा चांगला वाटायचाच. पण माझी जर अशी अप्रतिष्ठा करायची होती, तर मस नुसतें जायास सूचना द्यायाची होती. मी एका पायावर गेलों असतों. नुसत्या तावरून ताकभातास मी ओळखतों. पण माझ्या शत्रूस-या गोविंदास मस बाहेर काढायास लावतां अन् माझा अपमान करतां ? काय म्हणावें तुम्हांस ?-काय करावें-नशिबास दोष देऊन स्वस्थ बसावें. मी तरी काय हेंच सांगणार होतों कीं बाईसाहेबांस चार लाथा मारून त्या आनंदरावास घरीं येण्यास बंदी करा. पण इमानी नोकराच्या सल्लेस कोण पुसतो. मी जातोंच. थेट कोंकणच्या वाटेस धरतों. बळी जाण्यास येथें थोडाच रहाता आहे मी ! [रागारागानें जातो.]

बाबा०—काय रे गोविंदा, कां त्याला असं उगीच चिडवतां ? तो लपून ऐकत होता म्हणून त्याला चिडवण्याकरतां, त्याला उद्देशून कांहीं बोलत होतां वाटतं ?

गोविं०—आम्ही त्याला उद्देशून मुळींच बोलत नव्हतों. मी आणि साळू कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी आपल्या कानावर घालाव्या म्हणून--

बाबा०—विठोबासंबंधानं कीं काय ?

गोविं०—नव्हे, आपल्याचसंबंधानं. विठोबा जें बाईसाहेबांसंबंधानं बोलला त्याचा बाबासाहेबांनीं विचार करावा.

बाबा०—गोविंदा, तुझी खोड कांहीं जात नाहीं. तुम्हीं नोकरांनीं आपलीं कामं पहावीं. दुसऱ्या गोष्टींत लक्ष घालूं नये. देवानं मला डोळे, नाक, कान सर्व इंद्रियं दिलीं आहेत आणि त्या सर्वांवर राज्य करणाऱ्या मनाला सदसद्विवेक बुद्धीची जोड देऊन त्याची स्थापनाही या हृदयसिंहासनावर केली आहे. –पुन्हा असल्या गोष्टी काढून मला त्रास देऊं नकोस.

गोविं०—ठीक आहे.

बाबा०—त्या विठोबाची समजूत कर जा. तो रागांत आहे, तुम्ही जीव ध्याल म्हणून पळूनबिळून जाईल.

गोविं०—आज्ञा. [गोविंदा जातो.]

बाबा०—(स्वगत) मी चेहऱ्यावर शांतवृत्ति धारण केली खरी, पण अंतःकरणांत एकच खळबळ उडून कालवाकालव चालली आहे. हृदयाला शतशः विंचू लागून त्याच्या वेदना मस्तकांत जाऊन तेंही बेफाम होऊं पहात आहे.–हा एक यःकश्चित् वाढपी ! बायकोनं न आवडणारा पदार्थ वाढला म्हणून तिचं मुखावलोकनही करीत नाहीं आणि मी ती माझ्याशीं बेमान झाली हें माहीत असूनही तिला पाहिजे तशी मिरवूं देतों ! किती भिन्न या मनोवृत्ति !–हृदया ! शांत हो. बेफाम होऊन आजपर्यंत अनेक ग्रंथांच्या परिशीलनानं कमाविलेल्या शांतीला कायमची तिलांजलि द्यायला मला उद्युक्त करूं नकोस !–कांहीं असलं तरी माझ्या बाळाची ती आई आहे.–तिनंच ना त्याला जन्म दिला ?–त्याच्या कल्याणाकरितांच ना मी रात्रंदिवस जपतों आहे ? मग त्याचा या जगांतला प्रवास सुखकर व्हावा म्हणून मला कितीही दुस्सह अपमान सोसावे लागले तरी ते सोसलेच पाहिजेत. [जातो.]

प्रवेश २ रा.

—*—

स्थळ—नानासाहेबांचा दिवाणखाना.

(नानासाहेब, कमला व राधाबाई बोलत आहेत इतक्यांत गणपतराव येतो.)

गण०—नानासाहेब ! सगळी तयारी झाली. चलतां ना ?

नाना०—हा आलोंच. चल खालीं. [गणपतराव जातो.]

कम०--(गणपतराव गेला तिकडे पाहून) गणपतरावांना काम तर जास्त पडत नाहीं ना ? परवां ते कामावर आले तेव्हां मीं त्यांना पहिल्यानं ओळखलं देखील नाहीं बाई ! या आजारामुळं त्यांच्यांत कितीतरी फरक पडला आहे! पूर्वीं चालणं कसं ताठ होतं, पण आतां साठ वर्षांच्या म्हाताऱ्याप्रमाणं पोक काढून चालतात.

राधा०—आणि बाई त्यांचे केससुद्धां या दुखण्यापासून करडे दिसायला लागले, आणि त्यांचा चेहराही पांढरा फिटुक आणि खप्पड दिसायला लागला.

कम०—ते अजून बरेच आजारी असावेत.-माझ्या समोर ते उभे सुद्धां कां रहात नाहींत ? त्यांचे डोळे तरी कसेसेच दिसतात बाई!

नाना०—(गोंधळून) ते जाग्रणानं. त्याला बरोबर झोंप लागत नसेल. -बरोबर आहे, तो परवां मला तसं म्हणाला देखील होता.

कम०—गणपतराव पुन्हा लग्न कां करीत नाहींत ? तुमच्या बायकोला इथं आणवा म्हणून मीं त्यांना मागं एकदां विचारलं होतं, तेव्हां त्यांनीं ''ती मला सोडून गेली ' असं म्हणून केवढा उसासा टाकला! आणि गोरंमोरं तोंड करून ते एकदम निघून गेले.-यांची बायको वारली आहे हें आपण जर मला अगोदरच सांगून ठेवलं असतंत तर माझ्या हातून अशी चूक होती ना! बिचाऱ्याचं फार प्रेम असेल तिच्यावर !

नाना०—हो-खरोखरच-त्याचं फार प्रेम होतं तिच्यावर. पण आतां-हो काय म्हणत होतों मी-त्याला दुःख वाटणं सहाजिक आहे. तो लग्न करता तर?-पण तें होणं नाहीं. त्याच्या बाबतींत काय करावं असं झालं आहे मला.

कम०—गणपतरावांचे डोळे अगदीं तारवटलेले दिसतात. (हळूच) त्यांचं डोकं बिकं तर फिरलं नाहीं ना ?

नाना०—छत् ! त्याचं डोकं अगदीं ठिकाणावर आहे. (स्वतःशीं) माझं डोकं मात्र फिरणार खास. (उघड) तो अगदीं आहे तसा आहे. तशी त्याच्या-बद्दल धास्ती नको.-बरं, राधाबाईंना बरीच रात्र झाली. गाडी देऊन त्यांना पोहचत्या करा. त्यांची मंडळी वाट पहात असतील.-मला यायला बरीच रात्र होईल. जागत बसूं नकोस माझ्याकरितां. समजलीस ?

[नानासाहेब घाईघाईनें जातात.]

राधा०—आज इतकी गडबडींत स्वारी कां दिसते !

कम०—कुणास कळे ! कौन्सिलर व्हायची खटपट चालली आहे ना ?

राधा०—कौन्सिलर व्हायची का लव्हर व्हायची ?

कम०—(विषय उडवावा या हेतूनें) आतां कुणाचे लव्हर व्हायचे आहेत !

राधा०—कुणाचे म्हणजे तारेचे. आणि नेहमींप्रमाणं तिकडेच गेले आतां. प्रेमच जडलं आहे तिथं !

कम०—(एकदम राधाबाईकडे पाहून) राधाबाई ! तुम्हांला कित्ती वेळां सांगितलं बरं, कीं ही गोष्ट माझ्या जवळ काढूं नका म्हणून ? माझा या गोष्टीवर मुळींच विश्वास नाहीं—आणि तुमचाही असूं नये. तुम्हांला कुठून कां कळलं असेना—अगदीं खोटं तें ! असल्या विचारानं आपण तिकडची किंमत कमी करितों.—तुमचा त्यांचा घरोबा आहे आणि मी तर त्यांची पत्नी आहे—त्यांच्या विरुद्ध कुणी कांहींही बोललं तरी आपण तें खरं समजतां कामा नये.—मग तें अगदीं पुराव्यानेशीं शाबीत का असेना !—आणि इथं तर कांहींच पुरावा नाहीं.

राधा०—बाईसाहेब ! पुरावाच हवा असला तर वाटेल तितका मिळेल.—तस कशाला ? नानासाहेबांनाच विचारा, तुम्ही तारेला भेटतां का नाहीं, म्हणजे तेच काय सांगतात तें पहा.

कम०—असल्या गोष्टीबद्दल मी त्यांना कधींच विचारणार नाहीं.

राधा०—बरं बाई ! या गोष्टीची तुम्हांलाच जर चीड नाहीं—

कम०—मला चीड नाहीं असं नाहीं.—पण त्यांच्या प्रेमाला मी पात्र व्हावं ही माझी इच्छा आहे. आणि त्यांच्याविषयीं मीं जर भलताच संशय धरला, तर मी त्याला कधींच पात्र व्हायची नाहीं. मी मरेपर्यंत असाच त्यांच्यावर विश्वास ठेवीन.

राधा०—(तिचा हात धरून) तुमच्याशीं ते बेइमान झाले तरी ?

कम०—बेइमान ? बेइमान ! म्हणजे माझ्यापेक्षां दुसऱ्या कुणावर तरी त्यांचं प्रेम जास्त आहे असंच ना ?—छेः ! हें अगदीं अशक्य आहे.

राधा०—अशक्य आहे ?—काय अशक्य आहे ?—कांहीं अशक्य नाहीं ! अगदीं शक्य आहे. अशा गोष्टी घडलेल्या आहेत त्यांच्या हातून ! माझ्यासंबंधाची हकीगत विसरलांत वाटतं ?

कम०—(चेहरा फिक्कट होतो नंतर थोडा वेळ विचार करून) मी ही कधीं खरी म्हणणार नाहीं!–हं! मी त्यांना नकोशी झालें आहे असं जेव्हां त्यांच्या स्वतःच्या तोंडून ऐकेन किंवा तसं त्यांचं स्वतःचं एखादं पत्र पाहीन, तेव्हांच तें मला खरं वाटेल !

राधा०—आणि मग पुढं ?

कम०—पुढं ? पुढं काय करायचं तें मग पाहीन.–पण हो मात्र तुमची खात्री असूं द्या, कांहीं जरी झालं तरी मी त्यांना मुळींच दोष देणार नाहीं.–बिलकूल नाहीं.

राधा०—व्यभिचाराबद्दल त्यांना कांहींच दोष देणार नाहीं,

कम०—नाहीं. कारण तुम्हीच पहा, हा माझा अपराध आहे; त्यांचा नव्हे. तुम्ही एखादं सुवासिक फूल परिमल असेपर्यंत हातांत ठेवलंत आणि त्याचा सुगंध गेल्यावर तें फेकून दिलंत, तर त्यांत तुमचा काय बरं दोष ? तुम्हांला दुसऱ्या चांगल्या ताज्या टवटवीत सुवासिक फुलाची इच्छा होणं स्वाभाविक आहे. हा त्या फुलाचा दोष आहे. कारण त्याला आपला परिमल तुमची तृप्ति होईपर्यंत टिकवतां आला नाहीं. तसंच, जर तिकडली माझ्यावरची प्रीति नष्ट झाली असली तर त्या फुलासारखाच माझ्याकडे दोष येतो.–त्यांत त्यांचा काय बरं दोष ? ते होते तसेच आहेत. माझ्यांतलीच मोहकता गेली असं नाहीं का होत ?

राधा०—(स्वगत) हात टेकण्याची पाळी आली इथं ! असल्या बायको. पुढं माझं काय चालणार ? (उघड) बाईसाहेब ! राग येऊं देऊं नका,–पण असं म्हणणं म्हणजे वेडेपणाच आहे.–तुम्ही आपली त्रेतायुगांतली पुराणांतली बायको होत चाललां आहांत. पतीला देवासारखा समजून त्याच्या पुढं नाक घासून त्याची दासी होणं तुम्हांला वरं वाटतं ! हें आरंभीं गोड दिसलं तरी मूर्खपणाचंच आहे. आजपर्यंत जितक्या म्हणून बायका–पतिव्रता म्हणा त्यांना हवं तर–अशा तऱ्हेनं वागल्या, त्यांना त्याबद्दल प्रायश्चित्तच भोगावं लागलं. तुम्हांला माहीत नाहीं का हें ?

कम०—तुमच्या तोंडूनच मी हें प्रथम ऐकतें हो. पुराणकाळचीच बायको व्हायची माझी इच्छा आहे. त्या बायकांना तुम्ही वाटेल तें म्हणा–

पतीच्या आज्ञेंत राहून त्याची मनोभावानं सेवा करण्यांतच खरं सुख आहे. अहिल्या, द्रौपदी, सीता यां महापतिव्रतांना छळ सोसावा लागला, हें त्यांना प्रायश्चित्त भोगावं लागलं का? माझी कुठं आहे तेवढी योग्यता! पण तिकडच्याकरितां माझा किती जरी छळ झाला तरी मी तो मुकाट्यानं सहन करीन. समजलांत?

राधा०—पण—

कम०—राधाबाई! पुरे करा. असलं तुमचं भाषण मला ऐकवतच नाहीं. –हो पण अगदींच विसरलें. तुम्हांला घरीं जायला बरींच रात्र झाली. मी गाडी तयार करायला सांगतें.— [कमला जाते.]

राधा०—काय हें प्रेम! काय ही पतिनिष्ठा! असल्या सुंदर प्रेमाचा विध्वंस? असल्या पतिनिष्ठेचा भंग?—पण छेः! असला नेभळा विचार उपयोगी नाहीं.—नानासाहेबांना तारेचा नाद लागला आहे यांत शंकाच नाहीं, आणि कमलेला तसं वाटतही असेल, पण पुरावा असल्याशिवाय तिची खात्री होत नाहीं.—इलाज नाहीं, आनंदरावाच्या मार्फत तारेची गांठ घेऊन तिच्याकडून, नानासाहेबांच्या हातचं पत्र आतां मिळवलंच पाहिजे.

(कमला येते व राधाबाईस कुंकूं लावून दोन पाऊलें पोहोंचविते.)

कम०—गेली एकदाची पीडा! माझ्या मनांत असल्या कल्पना भरवून हिला मोक्ष का मिळणार आहे? या बाईच्या वाऱ्यालाही उभं राहूं नये असं आतां वाटूं लागलं आहे. पण तिकडचा त्यांचा घरोबा म्हणून बाई तोडून बोलवत नाहीं.—जाऊं द्या. ते विचारच नकोत मेले!—हें काय वरं?—या माझ्या चिपळ्या? अहाहा! या चिपळ्या घेऊन इथल्याप्रमाणंच मी बद्रिकाश्रमीं नारायणाचं भजन करीत असें.—या वेळींच या कां वरं दृष्टीस पडाव्या?—बरोबर आहे. असल्या वाईट विचारापेक्षां 'माझं नामस्मरण कर' अशीच भगवंताची आज्ञा दिसते. (चिपळ्या घेऊन)—नारायणा! तुझं नांव किती तरी गोड—किती तरी पवित्र आहे! थोडा वेळ मुखानं सेवा घडूं दे.

[भजन करते.

पद.

भजन बिना जलजयो ऐसा जीवना। भजन० ॥ धृ० ॥

परवत सूना एक बिरछ बिना बिरछ सुना एक पातांबिना ॥
जल० ॥ १ ॥
मंदर सूना एक दीप बिना, दीपसुना एक तैलाबिना ॥ २ ॥
तिरियासूनी एक पुरुष बिना, पुरुष सुना एक पुतर बिना
॥ ३ ॥
परजासूनी एक राज बिना, राज सुना एक न्याय बिना ॥ ४ ॥
समुंदर सूना एक शीप बिना, शीप सुनी एक स्वात बिना
॥ ५ ॥
कहत कबीरा सुन भै साधु, जीव सुना एक नाम बिना ॥६॥

(भजनांत दंग झाली असतां रामजी येतो.)

राम०—आनंदराव आल्याती.

कम०—त्यांना सांग, स्वारी बाहेर गेली आहे. (आनंदराव येतो) (उठून) स्वारी बाहेर गेली आहे. [रामजी जातो.]

आनं०—(बसून) मला ठाऊक आहे. मी आतांच त्यांना थिएटरच्या दरवाज्यांत शिरतांना पाहिलं.

कम०—(बावरते, परंतु लगेच हसूं आणून) पाहिलं असेल! त्यांना काम फार पडतं हल्लीं तेव्हां करमणुकीकरितां गेले असतील नाटकांत. नाटकासारखं मनरंजन दुसऱ्या कशानंही होत नाहीं. (स्वगत) ही दुसरी पीडा आली; केव्हां जाते कुणाला ठाऊक!

(सचिंत चिपळ्या वाजवीत बसते.)

आनं०—(स्वगत) माझा पहिला बाण तर वर्मीं लागला! पण त्याचं कांहींच वाटत नाहीं असं दाखविते ही. वस्ताद बायको आहे!

कम०—मी भगवंताचं भजन करून करमणूक करून घेत होतें.

आनं०—चालूं द्या तर मग तुमचं भजन. मी अजून कोणत्याही बाईला भजन करतांना पाहिलं नाहीं. माझ्या येण्यानं त्यांत व्यत्यय तर नाहीं ना आला?

कम०—तसं कांहीं नाहीं. मला एवढंच वाटतं, स्वारी इथं असती तर बरं झालं असतं. तुमच्याशीं बोलायला चालायला कुणी नाहीं.

आनं०—कमलाबाईसाहेब ! तुम्ही आहां हें पुष्कळ झालं. तुम्ही बोललांत म्हणजे झालं ! मला त्यांत आनंद आहे.

कम०—पण आपल्याला काय बोललं म्हणजे आवडेल तेंच मला समजत नाहीं. माझ्या बोलण्याचा तुम्हांला राग यायचा.

आनं०—(हंसून) मला राग ? तुमचं बोलणं आवडत नाहीं असा मनुष्यच नाहीं. जो तो तुमची स्तुति नाहीं का करीत ? आणि तुमच्यावर आषक—नाहीं लोभ नाहीं का करीत ?

कम०—त्या तसल्या स्तुतिचाच मला संताप येतो. देवानं एखादीला रूप दिलं, तें लोकांनीं तिच्याकडे निर्लज्जपणानं टक लावून पहावं, कुजबुजावं, चेष्टा करावी म्हणून का दिलं आहे ?—असल्या हलक्या, नीच लोकांमुळं मला फार त्रास होतो.

आनं०—तुम्ही सुंदर झालांत म्हणून ही शिक्षा आहे तुम्हांला ! (खुर्ची जवळ ओढून) नानासाहेब परत केव्हां येतील ?

कम०—कांहीं सांगतां येत नाहीं. असं म्हणणं झालं होतं कीं आज मला बराच उशीर होईल. गणपतराव त्यांच्याबरोबर गेले आहेत.

[चिपळ्या वाजवीत सचिंत बसते.]

आनं०—(थोडा वेळ थांबून) असं हें कुठपर्यंत चालणार ?—रागावूं नका. मी तुमचा एक खरा मित्र, तुमचं खरोखर कल्याण व्हावं म्हणून विचारतों कीं असं हें कुठपर्यंत चालणार ?

कम०—म्हणजे ? तुम्ही काय म्हणतां तें मला समजत नाहीं. तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ काय ?

आनं—(स्मित करून अडखळत) माझ्या म्हणण्याचा अर्थ—म्हणजे गांवांतले जे चार लोक बोलतात तेंच मी बोलतों—नानासाहेबांना त्या नाटकातल्या बाईचा जो भलताच नाद लागला आहे तो किती दिवस चालणार ?

कम०—तुमचा समज चुकीचा आहे—अगदीं साफ चुकीचा आहे. तुम्ही तिकडचे स्नेही आहां, तेव्हां असं जर कुणाला बोलतांना ऐकलंत, तर ताबडतोब खोटं आहे म्हणून सांगत जा. ह्या सगळ्या गप्पा आहेत आणि त्यांपासून तिकडच्या अब्रूला कमीपणा आहे. त्यांत इतकंसुद्धां खरं नाहीं !

आनं०—खरं नाहीं? या दीपज्योति शपथ हें खरं आहे. बाईसाहेब! मला अतिशय वाईट वाटतं पण बोलतोंच–नानासाहेबांनीं तुम्हांला फसवून शिंदळकी सुरू केली आहे.

कम०—(एकदम उभी राहून) असं बोलवतं तरी कसं तुमच्यानं? आनंदराव, तुम्ही चुकतां आहांत!–त्यांना थिएटरामध्यें जाण्यानं जर कमीपणा येतो तर तुम्ही तर तिथं नेहमीं जातां! मग तुम्हांला कसा नाहीं कमीपणा वाटत?–तिकडं नांवं ठेवायची तुमची योग्यता नाहीं. आपल्या पायाखालीं काय जळत आहे दिसत नाहीं वाटतं?

आनं०—बाईसाहेब! माझ्यावर रागावूं नका–माफ करा, मला बोलायचं कांहीं कारण नाहीं, पण माझ्याच्यानं बोलल्यावांचून कसं रहावेल? क्लबांत जा, मेवाऱ्यांत जा, कुठंही जा, ज्याला त्याला तुमच्याबद्दल कळकळ वाटते. जो तो तुमच्याबद्दल हळहळतो! मग मी तर काय तुमचा यःकश्चित् का होईना पण मित्र. मग मला हें कसं सहन होईल?–उद्यां वर्तमानपत्रांमधून देखील यावर टीका होईल! हो, तेवढंच राहिलं आहे आतां.

कम०—मी पुन्हा सांगतें हें सगळं खोटं आहे.|या क्लबांतल्या आणि गांवांतल्या लोकांना माझ्याबद्दल कळकळ दाखवायचं आणि हळहळ वाटायचं कारण काय? माझी कुणालाही दया यायला नको! माझे पति चांगुलपणाची आणि सत्याची मूर्तिच आहेत! मला ते जगांतल्या सर्व लोकांहून श्रेष्ठ वाटतात! तेच माझ्या सौख्याचे आणि प्राणाचे धनी आहेत. त्यांची माझ्यावर कृपा असावी म्हणून मी रात्रंदिवस देवाची करुणा भाकीत असतें.–तुम्हांला जर माझ्याबद्दल कळकळ वाटत असली, तर एक गोष्ट माझ्याकरितां करा. असल्या खोडसाळपणाच्या गप्पा कुणी सांगूं लागलं, तर त्यांना जिथल्या तिथं दाबीत जा, मी किती आनंदांत आहे हें त्यांना कळवा, आणि त्यांनीं अगदीं बारीकसारीक गोष्टींत देखील मला कधींही फसवलं नाहीं असं स्पष्ट सांगा!

आनं०—कधीं फसवलं नाहीं असं तुम्ही म्हणतां? तुमची खात्री आहे?

कम०—हो खात्री आहे. जी जी गोष्ट मला ठाऊक असणं योग्य ती ती मला सांगितल्यावांचून कधींही रहात नाहींत. आणि मी–मी आपला सगळा जीव जरी

त्यांना संतुष्ट करण्यांत खर्च केला तरी त्यांचं माझ्यावर जें प्रेम आणि कृपा आहे त्यांची बरोबरी कधींही होणार नाहीं.

आनं०—बाईसाहेब! ही तुमची पतिनिष्ठा आणि पतिप्रेम अवर्णनीय आहेत. पण खऱ्या गोष्टी अगदीं निराळ्या आहेत. तुम्ही कितीही डोळेझांक केलीत तरी खरं तेंच खरं! नानासाहेब हीं तुमचीं स्तुतिपर भाषणं ऐकायला असते तर मला मनापासून आनंद झाला असता,-पण त्या ताराजीच्या मिठींतून ते इकडे येणार कसे?

कम०—(कानावर हात ठेऊन सर्वांगावर शहारे येऊन) खोटं–अगदीं खोटं! (बेशुद्ध पडते. आनंदराव प्रथम घाबरतो नंतर आनंदी दिसतो व कमलेस स्पर्श करावयास जातो, इतक्यांत दार वाजतें म्हणून तें बंद करून पुन्हा स्पर्श करावयास जातो, तोंच कमला उठते) हें काय हें? तुम्हांला वेड तर नाहीं लागलं?

आनं०—हो, मला वेडच लागलं आहे. (कमलेचा हात धरावयास जातो. ती संतापानें लाल होऊन दटावते. तो मागें सरतो.)

कम०—अरे देवा! हा का मनुष्य आहे?–अब्रूवर दरवडा घालणारा राक्षस! मित्राचं सोंग घेणारा भोंदू!–अरे मांगा, मीं असं काय केलं कीं तुझ्या मनांत माझ्याविषयीं विषयवासना उत्पन्न व्हावी!–मी तुला कोण वाटलें म्हणून माझ्या पवित्र देहाला स्पर्श करायला उद्युक्त व्हावंस?–मी कोण आहे तुला ठाऊक नाहीं?–मी नानासाहेब जहागिरदाराची सहधर्मचारिणी आहे बरं!–आणि तूंच तिकडची निंदा करीत होतास नाहीं?–तूंच! चल निघ.–एकदम या घरांतून चालता हो. पुन्हा पायरी चढशील तर खबरदार!–अजून उभा?–थांब, मी रामजीलाच हाक मारतें–

आनं०—जरा थांब–थोडा विचार कर. किती जरी हांका मारल्यास तरी कुणालाही आंत येतां येणं शक्य नाहीं. मीं केव्हांच दरवाजा बंद करून घेतला आहे!

कम०—काय तूं दरवाजा बंद केलास होय!—

[भिंतीजवळच्या विष्णूच्या तसबिरीजवळ उभी रहाते.]

आनं०—हो मीं बंद केला.–आणि दरवाजा बंद करूनच राहिलों नाहीं, तर तूं बेशुद्ध पडलीस तेव्हां या–या हातांनीं तुला गाँढ आलिंगन दिलं!––

कम०—खोटं बोलायला तुला कांहींच कसं वाटत नाहीं ? माझं पातिव्रत्य इतकं जागरूक आहे कीं परपुरुषाचा नुसता स्पर्श झाला तर माझा पवित्र आत्मा या देहांत एक क्षणभरही वास करणार नाहीं, आणि माझ्या अंगाला दुष्ट बुद्धीनं स्पर्श करणाऱ्या हाताचे कोळसे झाल्यावांचून रहाणार नाहींत.

आनं०—अस्सं ? तर मग आत्तां पाहूं काय होतं तें !

[तिला धरावयास जातो.]

कम०—(त्याच्या मस्तकांत ठोसा मारून) विश्वासघातक्या ! गळेकापू ! भ्याडा ! (एकदम विष्णूच्या तसबिरीची कळ दाबून चोरदारांतून आंत जाते चोरदार बंद होतें.)

आनं०—काय ! ही कुठं गेली ? किती सफाइनं निसटून गेली–गेली म्हणून जाते कुठं !–आज तिला सोडीत नाहीं.–इथंच चोरदार असावं कारण हा विष्णु मला हंसतो आहे. अरे गुलामा ! मी असल्या देवांना नाहीं मोजीत ! (लाथ मारतो. आंत घांट वाजते) काय ही घंटा कुठं वाजते ? दरवाजा उघडूं या लौकर. (धांवत जाऊन दरवाजा उघडतो तोंच रामजी येतो.)

राम०—(इकडे तिकडे पाहून) बाईसायबांनीं घांट वाजवली ना ?

आनं०—(धीर धरून) बाईसाहेबांनीं नव्हे–मीं वाजवली. मला जरा कंदील दाखव फाटकापर्यंत. [दोघेही जातात. पडदा.]

प्रवेश ३ रा.

——:०:——

स्थळ—माजघर.

(कमला येते.)

कम०—माझं चित्त अगदीं भांबावून गेलं आहे.–या प्रकरणाचा कसा निकाल लावावा ?–समजा, मीं हें तिकडं सांगितलं तर ते क्षणाचाही विलंब न लावतां आनंदरावाला गांठतील आणि त्या बेरडाला चांगली शिक्षा करतील.–

पण अशानं त्या मेल्याचा आणि इकडचा मोठा तंटा होऊन स्वारीवरच संकट येईल.–असं झालं म्हणजे सगळे वाईट परिणाम एक माझ्या अविचारीपणामुळं स्वारीला भोगावे लागतील ! –बरं, ही गोष्ट जर तिकडं कळवली नाहीं आणि फक्त या आनंदरावाला घरीं येण्याची मनाई केली तर ? –स्वारीला हें माझं वागणं चमत्कारिक नाहीं का वाटणार ?–काय करावं कांहीं सुचत नाहीं.—तूर्त हें एवढंच राहूं द्यावें. आनंदराव बहुतेक आतां इकडं तोंड दाखवणार नाहीं.–मी उद्यां नीळकंठरावांच्या आईला भेटतें आणि त्यांनाच काय करावं तें विचारतें. त्या ज्ञानवृद्ध, वयोवृद्ध आहेत, त्याच बरोबर मार्ग सांगतील. [कमला जाते.]

प्रवेश ४ था.

—:०:—

स्थळ—रस्ता. 'काळकूट' वर्तमानपत्राच्या ऑफिससमोर.

आनं०—(हातांतील कागदावर थोडा वेळ पेन्सिलीनें लिहून) बस्स झालं ! पुरे इतकं. हा प्रकाश होता म्हणून बरं झालं. (दारावर ठोकून) कोण आहे दार उघडा हो !

चाकर—(आंतून) कोन व्हावं ?

आनं०—सखारामपंत एडिटर आहेत का ? (चाकर येतो)

चाकर—व्हय हाईत.

आनं०—त्यांना खालीं पाठवून दे.

चाकर—पन् वर गानं नाचनं चाललं हाय तवां त्ये कुनालाबी भेटनार न्हाईत.

आनं०—आनंदराव इनामदार आले आहेत म्हणून सांग.

चाकर—मग आमंदी या की.

आनं०—नको; त्यांनाच इकडं गपचिप पाठवून दे.

(चाकर जातो. आनंदराव कागद पुन्हा वाचतो. सखारामपंत शिंगत येतो.)

सखा०—अरे वा ! इनामदारसाहेब ! कुठून मेहेरबानी झाली ही ? वर गाणं चाललं आहे. म्हैसूरकडच्या आहेत. थोडी आंत यायची तसदी घ्याल तर उपकार होतील.

आनं०—माफ करा. आतां रात्र फार झाली आहे. मी एवढ्याकरितांच आलों–हा लेख आपल्या कालकूटाकरितां लिहिला आहे. आपल्याला आव. डण्यासारखाच तो आहे—

सखा०––(कागद घेऊन) पण आधींच सांगून ठेवतों, या अंकांत घालतां येईलच असं सांगतां येत नाहीं. कारण उद्यांचा अंक छापून तयारही असेल.

आनं०—कांहीं हरकत नाहीं. परवांच्या अंकांत द्या. वाचून पहातां ना ?

सखा०—हो तर ! (वाचतों) "आम्हांला पक्क्या आधारावरून असें कळतें कीं, येथील बारिष्ट कोर्टांत लवकरच एक मासलेवाईक अन्नवस्त्राचा वादा येणार आहे."

आनं०—नीट वाचा. वादा नाहीं.

सखा०—" वादा " नव्हे, दावा. हंहं ! दावा येणार आहे. सरदाराग्रणी श्रीमंत नानासाहेब जहागिरदार " बरं मग ?

आनं०—पुढें वाचा.

सखा०—तेंच करतोंय् . " जहागिरदार यांनीं बद्रिकाश्रमीं जाऊन एका तपस्वी कन्येबरोबर कांहीं महिन्यापूर्वी विवाह केल्याचें आमच्या वाचकांस आठवत असेलच. त्यानंतर सुधारकांच्या नेहमींच्या आचरटपणास अनुसरूनच दुसऱ्या एका चिखलांत–किंबहुना दुर्गंधींत सडत पडलेल्या गाईला वर काढण्याचा स्तुत्य हेतु श्री. नानासाहेब यांनीं मनांत धरावा हें योग्यच आहे." कोण ?

आनं०—पुढं चालूं द्या.

सखा०––" ही गाय म्हणजे श्री राधाकृष्णप्रासादिक मंडळींतील प्रख्यात गुणवती नटी ताराजी या होत." हं ! " अलीकडे दोनचार महिने श्री. नाना. साहेब यांनीं गुणवती ताराजीला आपल्या अंगरूपी छत्राखालीं घेतली होती " माझ्या जवळ बोलत नाहीं कशी ? " पण आतां त्यांना अर्धांगी करण्याचा त्यांचा मानस आहे." कमलाबाईसाहेब मेल्या कीं काय ?

आनं०––तुम्ही शेवटपर्यंत वाचा अगोदर.

सखा०—" श्रीमंतांचें पहिलें कुटुंब श्री. सौभाग्यवती कमलाबाईसाहेब यांना ही गोष्ट असह्य होऊन "–त्यांनीं जीव दिला !

आनं०—नाहीं. आज जरा जास्त झालं वाटतं.

सखा०—हो जरा गाणं नाचणं चाललं आहे.

आनं०—वाचा पुढं.

सखा०—हो बरी आठवण केलीत. " असह्य होऊन त्यांनीं श्रीमंतांवर अन्नवस्त्राचा दावा आणण्याचा विचार केला आहे. आम्ही आणखी असेंही ऐकतों " पण मी वाचतों आहे !

आनं०—मी ऐकतों आहे ! चला वाचा पुढं.

सखा०—" असेंही ऐकतों कीं बाईसाहेबांनीं एका रूपगुणसंपन्न तरुणाचा आश्रय–सल्ला घेतला आहे." कोण ? आपण ! " सुधारणेचे दुष्परिणाम जितके स्पष्ट दिसतील तितके चांगलेच असल्यामुळें आम्ही श्रीमंत नानासाहेबांचे फार आभारी आहोंत. " (गुंडाळीत) छान आहे ! अगदीं चुरचुरीत आहे !–पण याच्या खरेपणाबद्दल जरा—

आनं०—मी खोटं लिहीन ? तुमचा माझ्यावर विश्वास नाहीं तर ?

(दोन नोटा हातांत देतो.)

सखा०—छः छेः छेः ! तसं नव्हे, तसं नव्हे ! तुमचा दर्जा आणि बाकीच्या –(नोटा मोजीत) पन्नास आणि पन्नास शंभर–गोष्टी लक्षांत घेतल्या म्हणजे.– तुम्हांला सहाजिकच खऱ्या बातम्या लागणार !–आमच्या कालकुटांत पुष्कळ झणेंझणीत लेख लिहून त्याला तुम्हीं ऋणी करून ठेवलं आहे, पण एवढंच, नानासाहेब अशा दुर्वर्तनाला लागतील असं वाटत नव्हतं.–पण आपण सगळीं माणसंच आहोंत,–वरं परवांच्या अंकांत हा मजकूर येईल.

आनं०—त्या अंकाच्या एक शंभर प्रति माझ्याकडे पाठवा. जिकडे तिकडे पाठविल्या पाहिजेत ना ? त्यांचं बिल निराळं मिळेल.–तुमच्यावर खटलाबिटला व्हायची तर तुम्हांला भीति वाटत नाहीं ना ?

सखा०—हाः हाः हाः हाः !–मला भीति ? अंहो, माझ्यावर खटला व्हावा हीच माझी इच्छा आहे. यापेक्षां मला जास्त काय प्रिय असणार ! खटला झाला म्हणजे कालकूट लोकप्रिय झालाच. आणि प्रसिद्धीबरोबर संपत्तीचीही वृद्धि आहेच. हाः हाः हाः हाः ! तुम्ही वर येत नाहीं तर ? गाणाऱ्या चांगल्या असून नाचकाम उत्तम करतात. पात्रही देखणं आहे !

सखा०—पण याच्या खरेपणाबद्दल जरा— [अं. ३ रा प्र. ४ था पृ. ७०

आनं०—माफ करा. येतों आतां. (सखारामपंत जातो.) छान झालं. आतां मला समाधान वाटत आहे.—पण हें डोकं फारं ठणकतं आहे—तडाखा जबर मारला शिंचीनं ! (पॉकेटमिररमध्यें तोंड पाहून) अरे बाप रे ! केवढा हा वळच्या वळ ! बा पॉकेटमिररा ! ज्या तुझ्यामध्यें मी नाटकाला बसलों असतां स्वतःचा चेहरा पाहण्याच्या मिषानं ग्यालरीमधील सुंदर सुंदर बायकांना प्रतिबिंबाच्या रूपानं हातांत धरून त्यांचं दर्शन घेत असें, त्याच तुझ्यामध्यें या एका अवदसेनं मारलेला टोला पहाण्याचं या माझ्या फुटक्या कपाळीं यावं ना ?—ठीक आहे पाहून घेईन. ही माझ्या हातून सुटणार काय ! जोंपर्यंत आमच्यासारख्या वजनदार सद्गृहस्थांच्या मोलवान् शब्दावर वाटेल तो मजकूर छापायला असलीं हीं द्रव्यलोभी एडिटरं तयार आहेत, तोंपर्यंत एखाद्या महापतिव्रतेलासुद्धां भर बाजारांत ओढायला आम्ही कमी करणार नाहीं.

[जातों.]

अंक ३ रा समाप्त.

अंक ४ था.

प्रवेश १ ला.

—*—

स्थळ—आनंदरावाचा दिवाणखाना.

(ताराजी बसली आहे.)

तारा०—मला मुद्दाम चिठ्ठी लिहून घरीं बोलावलं आणि आनंदराव तर इथं नाहींत ! आतां त्यांची किती वाट पहावी बाई ! त्या कोण वाईला माझी भेट पाहिजे होती तीही अजून आली नाहीं. मला तर आतां वसून कंटाळा आला.—थोडा वेळ वाट पाहून जाऊं झालं. (आनंदराव येतो.)-वाः ! आम्हांला खूप तिष्ठत ठेवलंत ! कां बोलावलं होतं ?

आनं०—(कानांत सांगतो—ती हंसते)—एवढ्याचकरितां. त्या बाई आत्तांच आल्या. मी त्यांना आंत पाठवितों. त्यांना लागेल तें द्या म्हणजे झालं. त्यांना तुमच्याशीं एकांत पाहिजे, तेव्हां मी बाहेरच रहातों म्हणजे दुसऱ्या कुणाचा उपद्रव होणार नाहीं.

तारा०—त्यांना एकांत हवा असला तर तुम्ही इथं रहा, मी दरवाजा संभाळतें. हंः हंः हंः हंः !—जा तर त्यांना द्या पाठवून.

[आनंदराव जातो.]

मला तर बाई नवल वाटतं, या थोर घराण्यांतल्या बायकांना दुसऱ्यांची उठाठेव कां ? (राधाबाई येते) या. आपण कोण तें मला माहीत नव्हतं—

राधा०—ताराबाई ! आमचं हो नांव तुमच्या कानापर्यंत कुठून येणार ! तुमच्यासारखं ज्याच्या त्याच्या तोंडीं असणं नशीबींच लागतं !—एका खासगी गोष्टीसंबंधानं तुमच्याकडून कांहीं वातमी मिळवावी म्हणून मी आलें आहे; त्या गोष्टीवर माझ्या एका जिवलग मैत्रिणीचं सुखदुःख अवलंबून आहे. (ताराजी

कांहींच बोलत नाहीं असें पाहून)–माझ्या परिचयाचे श्रीमंत नानासाहेब जहागिरदार म्हणून एक गृहस्थ आहेत त्यांना आपणं ओळखतांच ?

तारा०—होय, ओळखतें.

राधा०—ते तुमच्याकडे नेहमीं येत असतात, नाहीं.?

तारा०—नेहमीं येत असतात.

राधा०—तुम्हांला कदाचित् मी तुमची जबानी घेतें असं वाटेल–पण मी तुम्हांला कांहीं विचारूं का ?

तारा०—बेलाशक ! वाटेल तें विचारा. किती का विचारा ना–उत्तर द्यायला मात्र मी बांधलेली नाहीं !

राधा०—(स्वगत) काय जहांबाज बायको आहे. (उघड) आनंदरावांनीं मला सांगितलं—

तारा०—(हंसून) हं–हं–हं–! मग मला तसं अगोदरच सांगावं कीं नाहीं ?–आतां बरोबर. आनंदरावांची आणि तुमची बरींच दाट ओळख आहे, मला सांगितलं त्यांनीं !

राधा०—त्यांची माझी फक्त ओळख आहे बऱ्याच दिवसांची.

तारा०—मोठी माणुक स्वारी आहे नाहीं वरं ती ?–खरं ना ?–

राधा०—(स्वगत) काय बेमुर्वतखोर बायको आहे !

तारा०—वरं, तुम्हांला नानासाहेबासंबंधाची हकीगत हवी आहे ?–मी सांगतें.–माझ्या भानगडींत ते आपण होऊन पडले आहेत—

राधा०—पण ती भानगडच काय आहे ?

तारा०—ती उठाठेव तुम्हांला कशाला ? त्या भानगडीसंबंधानं मी तुमच्या जवळ एक अक्षर देखील बोलणार नाहीं. पण त्या भानगडींत नानासाहेबांचा संबंध आहे–आहे म्हणजे काय ? त्यांना आहे असं वाटतं, आणि म्हणूनच ते नेहमीं माझ्याकडे येतात आणि पुष्कळ वेळ त्यासंबंधानं बोलत बसतात. त्यांची डाळ माझ्याजवळ मुळींच शिजत नाहीं. पण त्यामुळं मला त्रासच होतो. (जांभई देऊन) त्यांची नीति फार कडक आहे तुम्हांला असेलच माहीत. त्यांना उपदेश करायला फार हवा आणि अशा माणसांशीं मला नीट वागतां येत नाहीं.

राधा०—तुम्हांला हें पसंत नाहीं तर मग ?

तारा०—छत् ! मला हें मुळींच आवडत नाहीं. आमचीं आपलीं माणसं आनंदरावासारखीं निराळीं !—पण काय चमत्कार आहे पहा—ते इथं येतात म्हणून त्यांच्याबद्दल गांवांत कोण कंड्या उठल्या आहेत बाई! एका अर्थीं हें छान झालं आहे ! त्यांना असंच पाहिजे. माझ्या भानगडीत त्यांनीं कां म्हणून पडावं ?—हें पहा काल रात्रींच त्यांचं मला एक पत्र आलं आहे. तुम्ही हवं तर वाचून पहा तें ! [पत्र देते.]

राधा०—(पत्र वाचते) "ताराजी यांस—माझे एक स्नेही अत्यवस्थ आहेत अशी तार आल्यामुळें मी आतांच पुण्यास जाण्याच्या गडबडींत आहे. तुम्ही आशेला जागा न ठेवल्यामुळें मला सुचेनासें झालें आहे. मीं जीं जीं वचनें दिलीं आहेत तीं तीं पुरीं करायला तयार आहे. तुम्हांला द्रव्याची किंवा कसलीही दधात पडणार नाहीं; उलट तुमच्या हातीं अपार संपत्ति येऊन, तुम्हांला स्थाईकपणा मिळेल व तुमच्या सध्यांच्या रहाणीपेक्षां जास्त सुख होईल. शिवाय, तुमच्यामुळें ज्याचें आयुष्य निःसार होऊन ज्याला जीव नकोसा झाला आहे, असा एक हतभागी प्राणी मृत्युमुखांत पडत आहे, त्याला जीव-दान दिलेंत असें समजून तो तुमचा जन्माचा ऋणी होईल. तुमच्या अंतः-करणाला थोडी तरी दया येऊं द्या. इतक्या निष्ठुर होऊं नका. पुन्हा एकवार मला भेट द्याच. माझ्या शब्दाची तुमच्या जवळ थोडी तरी किंमत असूं द्या. अधीक काय लिहूं. नानासाहेब."

—ताराबाई ! या पत्राची तुम्हांला काय गरज आहे आतां ? मला द्या ना हें ?

तारा०—तुम्हांला हो काय करायचं आहे तें !—उगीच त्यांना चिडवायला हवं असेल !

राधा०—होय, तेवढ्याकरितांच पाहिजे म्हणा ना !—तुमच्या भानगडींत नानासाहेबांनीं पडावं ही त्यांची मोठी चुकी आहे—अगदीं मूर्खपणा आहे, आणि त्यापासून तुम्हांला बराच त्रासही होत असेल—

तारा०—हो, होतोच.

राधा०—तर मग या पत्राच्या सहाय्यानं—कारण या पत्रांतलं सगळं गाणं त्याच्या गळ्यांत येतं आहे—मी नानासाहेबांचा तुमच्या मागचा त्रास कमी

करीन.–त्यांनीं पुन्हा तुमच्या वाटेलाही जाऊं नये असं करीन, समजलां का ? पण हें पत्र मात्र तुम्हीं मला दिलं पाहिजे.–तुम्हांलां राग येत नसेल तर मी इतकंसुद्धां वोलून ठेवतें कीं या पत्राबद्दल मी तुम्हांला कांहीं तरी मोबदला मनाजोगा–घेण्यासारखाच मोबदला—

तारा०—असं चाचपून कशाला पहातां ? मी सांगतें, तुम्ही मला पैसे देणार—होय ना ?

राधा०—(हंसून) तुम्ही जर अगदीं मोकळ्या मनानं बोलतां तर—

तारा०—अर्थात् ! माझा व्यवहार नेहमीं मोकळा असतो. हंः हंः हंः !–शिवाय ' हंः हंः हंः ' ' नको नको ' असं ढोंग करण्यांत काय अर्थ आहे ? पैसा आहे तर सारं कांहीं आहे. तो नसला तर एवढे खाण्यापिण्याचे, कपड्यालत्त्याचे, गाडीघोड्याचे खर्च चालावेत कसे ? कुणाचं तरी चाललं आहे का त्यावांचून ?–मला या मूर्ख लोकांकडून इतकीं पत्रं येतात कीं तीं फाडून त्यांना कचऱ्याची पेटीच दाखवावी लागते. त्याऐवजीं त्या पत्रांबद्दल जर मला पैसे मिळत असले तर मी हा धंदा बंद करीन.

राधा०—छेः बाई ! हा धंदा सोडून दिलांत तर सगळ्या जगाचं नुकसान होईल. तुमच्यावांचून आमच्या या शहरच्या लोकांचं चालायचंच नाहीं. (नोटा काढून)–तर मग हें पत्र ठेवतेंच.

तारा०—बेलाशक ठेवा. (राधाबाईजवळून नोटा घेत)—आणखी नानासाहेबांना म्हणावं आपलीं कामं नीट संभाळा–तुमच्या परिचयाचे ते आहेत तेव्हां त्यांना सांगा, ताराजी म्हणत होती कीं आपल्या घरच्या भानगडी कराव्यात–दुसऱ्याच्या भानगडींत कां पडतां ?—तुम्हीच सांगा, इथं येऊन रोज मला सन्मार्गाचा आणि धर्माचा उपदेश करून यांना काय करायचं आहे ? मला त्यांचे उपदेश नको आहेत. नीति आणि अनीति ! जितक्या म्हणून बायका हा धंदा करतात त्यांच्यापेक्षां माझं आचरण किती तरी शुद्ध आहे. कोण म्हणतं माझं वर्तन चांगलं नाहीं म्हणून ? तुमची छाती आहे म्हणायची ?—आम्ही नाटकांतल्या म्हणून आमचं आचरण वाईट ! पण तुमच्यासारख्या कितीक बायका आम्हांला खालीं पहायला लावतील. फरक काय तुमच्या आमच्यांत ? तुम्ही नवऱ्याच्या जवळ रहातां आणि आम्ही नवरे सोडून—

राधा०—जाऊं द्या तें ! मला तर बाई तुमच्यासारख्या साऱ्या नामांकित नटांबद्दल मोठा आदर वाटतो. रंगदेवीच्या गळ्यांतले अलंकारच ते ! कांहीं वर्षांपूर्वी लोक नटांच्या सावलीला देखील उभे रहात नव्हते, पण आतां तुमच्या नाटकाच्या धंद्यांतल्या माणसांना मोठमोठे लोकदेखील घरीं बोलवून मान देऊं लागले आहेत.

तारा०—आम्हांला नाहीं अजून देऊं लागले. पुरुष-नटांना द्यायला लागले आहेत खरे, पण आम्हां स्त्री-नटींना बरीक उघड मान देत नाहींत. घरीं येऊन सारवणी मात्र करितात मागाहून !–बरं, मला आतां गेलं पाहिजे. [उठते.]

राधा०––(उठून) तुम्ही माझ्या शब्दाला मान दिलांत—

तारा०––छेः छेः तसं कांहीं नाहीं. त्यांत कांहींच नाहीं.–बरं तर मी येतें आतां. [ताराजी जाते.]

राधा०––(स्वगत) शर्थ आहे बाई या बाईची ! सटवीनं आपल्या बरोबरीला मला आणून ठेवलंन् !–पण आपलं काम तर झालं !–तारेच्या नानासाहेबांसंबंधाच्या भाषणावरून मी म्हणत होतें तसा त्यांचा प्रेमसंबंध दिसत नाहीं. (पत्र पाहून)–पण या पत्रावरून तर नानासाहेबांत पाणी मुरतंय्, यांत शंकाच नाहीं !–या पत्रावरून असं दिसतं कीं तारेवर त्यांचं अनिवार प्रेम आहे. पण ती त्याला झिडकारते आहे !–असंच असलं पाहिजे.–तरी पण तारा स्वतः म्हणते कीं ते मला नीतिपर उपदेश करतात! हें मात्र याच्याशीं मुळींच जुळत नाहीं. तो तिच्यावर फिदा झाला असता तर बाई तो तिला उपदेश कसा करता ?–खरं असो किंवा खोटं असो–कमलेला हें पत्र दाखवायचंच.–तिला पुरावा पाहिजे का ? हा घे पुरावा. हा तर तुला नाकबूल करतां येत नाहीं !

[आनंदराव येतो.]

आनं०—का झालं काम ? तुम्हांला पत्र दिलं म्हणून ती म्हणत होती. पाहूं तें पत्र ?

राधा०—हें पहा. (उघडून दाखविते पण चपापून) पण थांबा हं–या पत्रावर नुसतं ' ताराजी ' असं कसं लिहिलं ? ' प्राणप्रिये, ' ' जिवलगे ' किंवा नुसतं ' प्रिये ' असं सुद्धां कसं नाहीं ?–कमलेनं ही शंका काढली तर ?––

आनं०--(पत्र वाचून) वाः ! मजकूर तर अगदीं उघड उघड आहे ! मग शंका कां ? मायन्यांत काय आहे ? नानासाहेब कांहीं या कामांत आमच्या सारखा बाकबगार नाहीं. पण तुम्हांला मायन्याचाच कमीपणा वाटत असला तर अक्षरासारखं अक्षर काढण्याची कला या पट्ठ्याला कांहीं विशेष कठीण नाहीं वाटत ! (लिहून) हें घे तुझं ' प्राणप्रिये!--' झालं ? आतां गेली काळजी ?

राधा०--आतां पार गेली ! आज मात्र मला तुमचा उपयोग झाला खरा !

आनं०--मग आतां तरी आमचं बक्षीस ?

राधा०--बक्षीस काम झाल्यावर. [एकदम निघून जाते. पडदा.]

प्रवेश २ रा.

---:o:---

स्थळ--रस्ता.

(ताराजी येते.)

तारा०--ही बया राधाबाई आणि आनंदराव कांहीं तरी कृष्णकारस्थान करायच्या खटपटींत आहेत.--काय असेल बरं ?--कांहीं का असेना ! माझ्या मागचा हा नानासाहेबांचा त्रास यांनीं चुकविला म्हणजे झालं ! मला खरोखर त्या नानासाहेबांच्या धर्मपर व्याख्यानांचा अगदीं वीट आला आहे.--अगदीं ब्रह्मदेव आला म्हणून मी का हा नाटकाचा धंदा सोडणार आहे आणि दूर कुठं तरी रहायला जाणार आहे ? खुळा कुठला !--पाहूं द्या--(नोटा मोजीत) पन्नास-पन्नास-शंभर-मिळून दोनशें ! ठीक आहे !--कांहीं वाईट नाहीं ! (छगन एक गांठोडें घेऊन रडत येतो.) कां रे छगन ! असा रडत रडत चाललास कुठं ? कुठल्या मुशाफरीला निघाला आहेस ?--इकडं ये पाहूं असा.

छग०--कशाला यायचं ? तुमचे नोकर झालों म्हणून आम्हांला कांहींच मान नाहीं वाटतं ! [रडतो.]

तारा०--अरे पण तुझा एवढा अपमान तरी काय झाला ?

छग०--काय झाला म्हणजे ? तुम्ही घरीं असतां तोंपर्यंत कुणी बोलत नाहीं, पण तुम्ही कुठं बाहेर गेलां रे गेलां कीं लागले सगळे हात धुवून माझ्या मागं.

तारा०--मी नसलेली पाहून धरला वाटतं तुला कुणीं फैलावर ?

छग०--कुणाची माय व्याली आहे मला फैलावर धरायची ! त्या सोमरस नाटकमंडळींतला तो काळू आला होता आणि तोन् मी जरा मजेंत चहा घेत बसलों होतों, तों केशवराव म्यानेजर आले आणि म्हणतात कसं " काय रे छगन्या, तीं हॅण्डबिलं वांटायचीं सोडून गप्पा काय मारीत बसला आहेस ! "--तुमच्या खोलींत एक सिगारेटचं खूट पडलं होतं तें मीं फेंकून देण्याकरितां हातांत घेतलं होतं, तर म्हणतात काय " ताराजींच्या सिगारेट तूं चोरून ओढतोस काय ! " आणि मग त्यांनीं माझ्या दोनचार कानशिलांत लगावल्या. (रडतो) आम्हांला काय हात नव्हते वाटतं ? पण म्हटलं जाऊं द्या. आपण राहूंच नये या कंपनींत ! आतांच्या गाडीनं मी जातों कसा.

तारा०--वेडा कुठला ! चल घरीं. मी सांगतें केशवरावांना. पोरानं जरा मजा केली तर या म्यानेजरांच्या कां पोटांत दुखतं ?

छग०--जेवायला बसलों तरी तसंच ! आम्हीं कांहीं मागावं तर तिकडे कुणी लक्षच देत नाहीं. गडीमाणसं-जो तो आम्हांला वोलणार !

तारा०--बरं पण आतां चल घरीं.

छग०--तालीममास्तर तरी तसेच ! कधीं कामंही देत नाहीत ! दिलींच तर तीं कसलीं दासीविसींचीं. त्या बाबूवर मात्र नेहमीं चांगलीं चांगलीं कामं नेमतात. तो नको म्हणाला तरी त्याला पाठीलागून कामं देतात. तो चुकला तरी त्याला रागवत नाहींत. उलट त्याचं चुकलेलंच बरोबर म्हणतात. तेच आम्ही चुकलों तर खाडकन् तोंडांत देतात ! (रडतो) आम्हांला काय हात नसतात वाटतं !-शिकवतां तर कांहीं येत नाहीं पण उगीच मिजास !

तारा०--अरे असं वोलूं नये.

छग०--वोलूं नये म्हणजे ? तुम्हांलासुद्धां तो शिकवायला पहातो. मला असा राग येतो-पण तुम्हीच कांहीं बोलत नाहीं. फार त्याचं प्रस्थ माजलं आहे !

तारा०--अरे तें असूं दे. चल घरीं. माझी खोली सोडून तूं आतां कुठं जाऊं नकोस, मग तर झालं ना ?

छग०—पण तुमच्यामुळंच मला सारे चिडवतात, आणि माझी भलतीच थट्टा करतात !

तारा०—अरे थट्टाच करतात ना? मग काय !

छग०--पण लोकांत आम्हीं आमची मंडळी अशी आहे तशी आहे म्हणून बढाई मारावी आणि यांनीं आम्हांला असं वागवावं म्हणजे काय !

तारा०—बरं, मी करतें त्याचा बंदोबस्त.–आजपासून कंपनीचे मालकच बदलून टाकतें.–हें बघ, तूं आपलं हें गांठोडं घरीं नेऊन ठेव,–नाहीं तर चल माझ्याच बरोबर. हो, पण काय रे छगन ! माझ्या खोलींत सकाळीं तुला एक अधेली सांपडली ना ?

छग०--मला ?–छे बुवा ! मी तुम्हांला आणून नसती दिली का ?

(साळू मागें येते.)

तारा०—मला तूं कुठं आणून देशील ! मी गेलें होतें आनंदरावांकडं. तुला कुठं ठाऊक होतं तें.–अरे, आज ध्यानीं मनीं नसतां एका चिटोऱ्याची दोनशें रुपये किंमत आली !

साळू—(स्वगत) चांगला धागा लागला ! कोण कोण होतं तेही कळलं ! बाईसाहेब काय लगबगीनं गेल्या पण ! हिच्या पाळतीवर आलें म्हणून बरं झालं. [साळू जाते.]

तारा०—तेव्हां हें बघ, आजपासून माझ्या खोलींतलीं सगळीं चिटोरीं नीट जपून माझ्याकडे आणून देत जा. आज हा एक नवीनच धंदा सुरू केला आहे, तेव्हां जरा रंग उडाला पाहिजे. ती तुला सांपडलेली अधेली तुझ्याजवळ आहेच, हे आणखी दोन रुपये घे आणि एक छानदार ब्लॅक ॲन्ड व्हाइट स्कॉच व्हिस्कीची बाटली आणून दे.

छग०—पण माझ्याजवळ अधेली देवा शपथ नाहीं.

तारा०—काळूच्या मेजवानीला खपली वाटतं सगळी ?

छग०—गुरुशपथ, मीं ती—

तारा०—खर्चून टाकली !–म्हण ?–बरं, हा आणखी एक रुपया घे आणि यांतली अधेली राहील ती मला परत आणून दे. नाहीं तर हें बघ, रस्त्यांत पडली म्हणून सांगशील. [जातात.]

प्रवेश ३ रा.

—*—

स्थळः—कमलेचा दिवाणखाना,

(राधाबाई बसली आहे, कमला येते.)

कम०—तुम्हांला बराच वेळ तिष्ठत बसावं लागलं. येणार होतां तर अगोदर सांगून पाठवावं कीं नाहीं? मी घरीं लवकर आलें असतें. आज स्वारी पुण्यास गेली आहे, उद्यांपर्यंत यायचे नाहींत. तेव्हां म्हटलं नीळकंठरावांच्या आईंना भेटून यावं, म्हणून त्यांच्याकडे गेलें होतें. त्यांनीं आग्रह केला, तेव्हां तिथंच फराळ केला.–पण तुम्ही बोलत कां नाहीं? आणि तुमचा चेहराही गंभीर कां दिसतो?

राधा०—गंभीर दिसतो?–कांहीं तरी कारणानंच दिसत असेल.–नानासाहेब पुण्यास गेले आहेत?

कम०—होय. बापुसाहेब अत्यवस्थ आहेत अशी तार आली, म्हणून त्यांना जावं लागलं.–मी चहा मागवतें थांबा हं.

राधा०—नको, एवढ्यांत चहाबिहा कांहीं नको. (कमलेकडे कळवळ्यानें पाहून) कमलाबाईसाहेब ! तुमच्या मनाला धक्का बसण्यासारखं कांहीं कळवायचं माझ्या नशिबीं आलं आहे. तुम्हांला तें ऐकवेल तरी कसं?

कम०—म्हणजे ! तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ तरी काय?–स्वारीसंबंधानं तर कांहीं नाहीं ना?

राधा०—होय, त्यांच्याचसंबंधानं—

कम०—काय, स्वारीसंबंधानं? काय बरं? माझ्या काळजाचं पाणी झालं आहे. बोला–बोला लवकर.

राधा०—बाईसाहेब ! आतां मन घट्ट करून दुःख सोसल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. असल्या गरीब गाईची देवालासुद्धां करुणा येऊं नये ना ?

कम०—राधाबाई! मी काय समजूं ? शेवटचं काय तें एकदम सांगा. माझ्यानं नाहीं आतां धीर धरवत.

राधा०—तेंच सांगते, नानासाहेब पुण्यास गेले पण—

कम०—पण काय ?

राधा०—जाण्यापूर्वी ताराजीला—

कम०—त्या नाटकांतल्या बाईसंबंधानं जर कांहीं बोलायचं असलं तर मी तें ऐकूं इच्छित नाहीं. मीं इतके दिवस असल्या गोष्टी ऐकल्या हींच माझी चुकी झाली. पतीच्यासंबंधानं चुगल्या ऐकणं, हें पत्नीचं शील नव्हे !—ते त्या तारेला भेटत असले तर ते कुणा स्नेह्याच्या कामाकरितां भेटत नसतील कशावरून ?—आपण नाटकाला गेलों होतों त्या वेळीं ते पडद्यांत तारेला भेटले तेव्हांच मीं विचारलं, त्या वेळीं मी कांहीं कामाकरितां गेलों होतों, असं नाहीं का ते म्हणाले ? आपले नीळकंठरावसुद्धां तो कृष्णाबाई म्हणून एका नाटक मंडळीची मालकीण होती तिच्याकडं जात. पण कशाकरतां ?—त्यांच्या एका मित्रानं लिहिलेलं नाटक त्या मंडळीनं बसवावं म्हणून ! मग हे तरी तशाच कांहीं तरी कामाकरतां कशावरून नसतील जात ?—त्यांच्या प्रेमाबद्दल, एवढासासुद्धां संशय घेणं मला शोभत नाहीं. म्हणून म्हणतें राधाबाई, ज्या गोष्टीमुळं माझ्या मनाला वाईट वाटतं, ती गोष्ट काढून तिच्यावर कशाला चर्वितचर्वण करितां ?

राधा०—तुमचं कसं का असेना—मला बोलायचं कारण नाहीं. पण तुम्ही जी आतां तुलना केलीत ती मात्र पार चुकली ! कृष्णाबाईच्या आणि तारेच्या योग्यतेंत जमीनअस्मानाचं अंतर आहे. शिवाय कृष्णाबाई म्हातारी आहे ! आणि नीळकंठराव कुठंही गेले तरी त्यांच्यावर टीका करण्याची कुणाची प्राज्ञा आहे ? तुम्ही माझ्यावर रागावा, वाटेल तें करा, पण मीं जर तुम्हांला हें दाखिवलं नाहीं, तर मीं स्नेहधर्म पाळला नाहीं असं मला वाटेल. (पत्र दाखवून) हें तुमच्या पतिराजांचंच अक्षर ना ?—हें पत्र नानासाहेबांनीं काल रात्रीं ताराजीला पाठविलं. तिनं स्वतः आज सकाळीं हें मला दिलं ! [पत्र देते.]

कम०—(परत पत्र फेंकून) पण मीं तें काय म्हणून वाचावं ?

राधा०—काय म्हणून ? तुम्ही त्यांच्या अर्धांगी आहां म्हणून ! तुम्हांला कांहीं तरी अभिमान आहे ? असलं पत्र तुमच्या नवऱ्यानं त्या तसल्या बायकोला लिहावं का ?—जरा तरी शरम धरायची होती ! हें त्यांचं वर्तन सहन करणं न करणं तुमच्यावर आहे. आपला आपण मान राखला पाहिजे, समजलांत ? पतीवर किती का प्रेम असेना! असल्या समजून उमजून केलेल्या अपमानाबद्दल कुणीही क्षमा करणार नाहीं !

कम०—त्यांनीं माझे सहस्र अपराध केले, तरी माझं प्रेम त्यांना क्षमाच करील. (पत्र वाचून थरथर कांपते) " ज्याचं आयुष्य निस्सार होऊन ज्याला जीव नकोसा झाला आहे– " [विचारांत बसते.]

राधा०—(स्वगत) हिला कांहींच वाटलेलं दिसत नाहीं !–माझ्या अंगाचा नुसता संताप झाला आहे. (उघड) तुम्हांला काय वाटतं आतां ?

कम०—कांहीं एक नाहीं.

राधा०—कांहीं एक नाहीं ?

कम०—तिकडच्या विरुद्ध कांहीं एक नाहीं. कारण हा तिकडचा दोष नव्हे–माझा आहे. त्यांचं आयुष्य निःसार होऊन त्यांना जीव नकोसा व्हावा हा माझा अपाराध आहे. त्यांना हवं होतं तें माझ्यांत असतं तर त्यांना माझा कंटाळा येता ना. (दुःखानें) मला माझ्याबद्दल कांहींच वाटत नाहीं, पण त्यांच्या सुखाच्या आड मी आलें याबद्दल मला जास्त वाईट वाटतं.–हें पत्र तुम्हांला कुणीं दिलं ?

राधा०—मी मघांशींच नाहीं सांगितलं, तारेनं स्वतः दिलं म्हणून ?

कम०—पण तिनं हें तुम्हांला द्यायचं काय कारण ?

राधा०—(कचरत) कारण–कारण–नानासाहेबांचा माझा परिचय आहे असं तिला कळलं, तेव्हां ती मुद्दाम माझ्या भेटीला आली, आणि नानासाहेबांना माझी पाठ सोडायला सांगा, म्हणून काकुळतीला येऊन तिनं मला सांगितलंन्, बाईसाहेब ! तुमच्याबद्दल तिच्या मनांत कांहीं वाईट नाहीं. ती कांहीं चांगली बायको नव्हे, पण तिलासुद्धां तुमची कींव येते !

कम०—(स्वगत) अरे देवा ! तिनं–तारेनं–एका कसबिणीनं माझी कींव करावी ? आणि कां, तर मला माझ्या पतीचं प्रेम राखतां येत नाहीं म्हणून !–(उघड) राधाबाई ! तुमचं माझ्यावर प्रेम असेल असं मला वाटत होतं—

राधा०—हो आहेच.

कम०—तुम्हीं मला अतिशय दुःखी केलंत, आपल्या मुळीं भेटी झाल्या नसत्या तर फार चांगलं झालं असतं. तुमची गांठ पडण्यापूर्वीं मी किती सुखी होतें !–तरी मला तुम्ही आवडत होतां.–माझं बरं करण्याच्या इच्छेनं हें केलं असं तुम्हांला वाटत असेल, पण मला तसं वाटत नाहीं.–आतां तर काय ! जिकडेतिकडे अंधःकारमय आणि भयाण दिसतं आहे !–मला दुःख द्यावं म्हणून एवढी खटपट कां केलीत ? मला त्यांच्या प्रेमाविषयीं संशय वाटावा म्हणून एवढा प्रयत्न कां केलांत ? आणि त्या प्रेमाला मी मुकलें, हें आज आत्तां धांवत येऊन सांगायचं तरी काय कारण ?–तुम्ही नसतां तर हें दुःख मला कधींच झालं नसतं ! भगवंतावर जशी माझी भक्ति आणि विश्वास आहे, तशी भक्ति माझ्या प्रियपतीविषयीं अंतःकरणांत बाळगून, तसा विश्वास त्यांच्या खरेपणाबद्दल धरून मी सुखांत–आनंदांत मेलें असतें !–राधाबाई ! –कृपा करा आणि मला एकटीलाच असूं द्या. हीच तुमची शेवटची भेट !

(पायाजवळ पडलेल्या पत्राकडे पाहात दुःखांत चूर होऊन बसते.)

राधा०—या घटकेला तुम्हांला माझा राग आला असेल, पण एकदमच बरं वाईट सांगण्यांत स्नेहधर्म आहे असं मला वाटलं !–स्वप्नांत रहाण्यापासून कांहीं फायदा नाहीं.–बाईसाहेब ! तुमच्याबद्दल माझा जीव तिळतिळ तुटतो आहे. [थोडा वेळ कमलेकडे पाहून दरवाजापर्यंत जाते व क्रूरपणानं हंसून एकदम निघून जाते.]

कम०—(दीर्घ श्वास टाकून) ठरलं ! असंच करायचं.–असं केल्यावांचून त्यांच्या मार्गांतला आपला कांटा निघणार नाहीं ! त्यांच्या सुखाच्या आड मीच येतें आहे.–यांनीं त्या तारेला कांहीं वचनं दिलीं आहेत आणि तीं पूर्ण करायला हे तयार आहेत. यांनीं मला मृत्युमुखांत पाडूं नको म्हणून मागणं मागितलं आहे; आणि शेवटीं माझ्या शब्दाची थोडी तरी किंमत असूं दे,

म्हणून आर्जवं केलीं आहेत!–मी इथं आहे म्हणून ती यांच्या म्हणण्याला तयार नसेल! मी गेल्याकर सगळं कांहीं तिकडच्या म्हणण्याप्रमाणं होईल. पतीला ज्यापासून सुख तेंच पत्नीनं "करावं–हाच खरा धर्म आहे!–या जिवाचा अंत करून त्यांच्या मार्गातून कायमचं नाहींसं व्हावं का?–छेः! ही आत्म-हत्या! हें भयंकर पाप न करतां बद्रिकाश्रमीं बाबांच्या आश्रमांत जावं, त्यांना सर्व हकीगत सांगावी आणि ते जसं सांगतील तसंच करावं.–काय करायचं तें आत्तांच केलं पाहिजे.–हे उद्यां सकाळीं घरीं येतील–त्यांना माझ्याच्यानं पहा-वणारसुद्धां नाहीं.–आठाला पांच मिनिटं आहेत. नऊ वाजतां मेल आहे. आत्तांच निघायचं.–पण मी कां गेलें याबद्दल त्यांना पत्र लिहून ठेवलंच पाहिजे. (टेबलाजवळ जाऊन पत्र लिहिते) " प्राणनाथ " (हुंदका येतो. नंतर धैर्य धरून पुन्हा सुरवात करते) " मी बद्रिकाश्रमीं बाबांकडे जातें. मी कां जातें हें सोबतच्या पत्रावरून आपल्या ध्यानांत येईल.–आणि आपल्याला माझी गरज लागेल तेव्हां मी आपलीच आहे. आपली कमला. " आटोपलं!(तारेचें पत्र घेऊन) हें यांत घालायला हवं. (पत्र बंद करते. गंगू येते) कोण, गंगू? बरी आलीस. मला आज घरीं जेवायचं नाहीं, बाहेर जायचं आहे.

गंगू—मग कपडे नकोत का बदलायला?

कम०—कांहीं नको. आहेत हे बरे आहेत. तूं जा खालीं सांग.

गंगू—बाईसाहेब! आपण अगदीं थकून गेल्यासारख्या दिसतां, आणि आपलं तोंडदेखील उतरलं आहे.

कम०—आज माझं कपाळ दुखतं आहे. होईल मेलं बरं!

गंगू—पण आपण रात्रीं तिकडंच रहाणार?

कम०—हो. मी परत यायची नाहीं.

गंगू—मला साळूनं बोलवलं आहे. जा म्हटलंत तर जाईन. दहाला परत येईन

कम०—जा, मला आतां त्रास देऊं नकोस- (गंगू जाते.)–आतां हें पत्र यांच्या या रोज वाचायच्या गीतेंत घालून ठेवावं.–पण स्वारीचं आल्याबरोबर तिकडे लक्ष कसं बरं जाईल?–ही माळ यांत घालून ठेवावी.–आतां आणखी कांहीं राहिलं नाहीं.–जाण्यापुरते पैसे घ्यावेत.–झालं.–(शालजोडी पांघरल्या-

वर)–हें काय ? ही त्यांची तसबीर ! ही तर मला बरोबर हवीच !–त्यांचं माझ्यावर अत्यंत प्रेम होतं आणि माझ्या योग्यतेपेक्षां मी जास्त सुखी होतें. फाजील सुखाचा शेवट दुःखांतच व्हावयाचा !–मी त्यांना आतां दुसरीच्या स्वाधीन करतें आहे. त्या दुसरीवर त्यांचं प्रेम असोनात आहे. इथं आवडी-नावडीचा प्रश्न नाहीं ! त्यांच्या सुखाचाच प्रथम विचार केला पाहिजे. हा जीव त्यांवरून ओवाळून टाकीन !–हे गृहदेवते ! मी आतां इथून जातें आहे पण मी तुला कधींही विसणार नाहीं. त्यांना सुखी ठेव आणि निरंतर त्यांच्यावर कृपादृष्टि असूं दे. [जाते. पडदा पडतो.]

अंक ४ था समाप्त.

अंक ५ वा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ--रस्ता.

नील०—नानासाहेब घरीं नाहींत; कुठं गेले? ते केव्हां भेटतील आणि केव्हां त्या आनंदरावाला या चाबकाखालीं बडवीन, असं मला झालं आहे. कमलेच्या अंगावर हात टाकायला याला शरम कशी वाटली नाहीं? इकडे कमलाही बद्रिकाश्रमी निघून गेली. खरंच, कमलेच्या कोमल मनावर या प्रकारामुळं भयंकर परिणाम झाला असला पाहिजे.

[एक वर्तमानपत्र विकणारा मुलगा ' कालकूट दोन दिडक्या ' करीत येतो.]

मुल०—कालकूट! कालकूट! ताजी खबर! ताजी खबर! नानासाहेब आणि ताराजी ! दोन दिडक्या ! दोन दिडक्या !

नील०—नानासाहेब आणि ताराजी! हें काय आहे बुवा? ए पोरा, एक अंक दे रे! (मुलाला दोन दिडक्या देऊन अंक घेऊन वाचतो.) काय! या कालकूटानं-हलकटानं कमलेच्या निर्मळपणाला डाग लावूं पहावा काय! आणि नानासाहेबांची नाचक्की करून त्यांची लोकमान्यता कमी करायला हें कालकूट पहात आहे काय !-हलकट-पशु कुठला ! हा एडिटर कोण आहे मला पाहूं द्या! (वर्तमानपत्राच्या शेवटीं वाचतो) " सखाराम धोंडदेव गोडसे यांनीं मालकाकरितां हें पत्र आपल्या मातंग छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें. " ठीक आहे. हीच कामगिरी अगोदर बजावली पाहिजे. पहिल्यानं कालकूटाकडे मोर्चा फिरवूं या. [जातो.]

(पडदा वर जातो. कालकूटपत्राचें ऑफिस. सखारामपंत एडिटर खुर्चीवर बसून टेबलावर पडलेले कागद वाचीत आहेत.)

सखा०—अलीकडं कांहीं चळवळ नव्हती तेव्हां पत्रांत काय लिहावं ही पंचाईत पडे ! चळवळ नसली कीं आम्ही एडिटर उपाशींच मरायचे ! तेव्हां या खुर्चीवर बसून आम्हांलाच कांहीं चळवळी उपस्थित कराव्या लागतात. आजच्या अंकाचा खप विलक्षण चालला आहे. [चाकर येतो.]

चाक०—नीळकंठराव आल्यातीं.

सखा०—(घाईनं) कोण, नीळकंठराव ? जा. जा. त्यांना वर घेऊन ये.

[चाकर जातो. नीळकंठराव येतात.]

या. आपला माझा प्रत्यक्ष परिचय नाहीं. आपण माझ्याकडं आलां हा माझ्यावर मोठा अनुग्रहच झाला. त्यांतल्या त्यांत आपण माझे व्यवसायबंधु अस-ल्यामुळं, बंधुप्रेमानं—

नीळ०—आपलं बंधुप्रेम कसं काय आहे, तें मागाहून पाहतां येईल. प्रथमतः मी ज्या कामाकरितां आलों आहे तें काम आटोपलं पाहिजे. (कालकूटाचा अंक दाखवून) हा मजकूर आपणच लिहिलांत का ?

सखा०—नाहीं, मीं लिहिला नाही. पण तो खरा असल्याबद्दल माझी खात्री आहे. मोठ्या-फार मोठ्या गृहस्थाकडून तो मिळाला आहे.

नीळ०—(ओंठ चावून) अस्सं ? (चाबूक सरसावून) तर मग मी प्रथमतः तुम्हांला निक्षून सांगतों, यामधील एकही गोष्ट खरी नाहीं. इतकंच नव्हे तर एका थोर गृहस्थाची व त्याच्या कुटुंबाची अब्रू मलीन करण्याच्या हेतूनं जाणूनबुजून हें केलेलं आहे. आणि याबद्दल तुम्ही एकटे जबाबदार आहां ! तुम्हांला जड जाईल !

सखा०—रावसाहेब ! आपला हा राग अगदीं गैरवाजवी आहे. माझ्या बाबतींत अशी चमत्कारिक आणि कडक भाषा वापरायचं कांहीं कारण नव्हतं. बाकी, आपल्याला बोलण्याचा अधिकार आहे. आपण एक मोठे स्वयंस्फूर्तीचे लेखक आहांत-आणि अशा लेखकांच्या अंगीं थोडा विक्षिप्तपणा असतोच. -पण जाऊं द्या तें ! तुमचा आणि नानासाहेबांचा स्नेह असेल तेव्हां तुम्हांला रांग येणं स्वाभाविक आहे. पण आम्ही वर्तमानपत्रकर्ते अशा खासगी गोष्टीकडे लक्ष देऊन आमचा गुणकारी, मनुष्याला ताळ्यावर आणून पावन करणारा

कोरडा जर आवरून धरला तर आमचं कर्तव्य आम्हीं बजावलं असं होणार नाहीं. आमचं कर्तव्य–आद्यचं उच्चतम कर्तव्य–आमची सार्वजनिक जबाबदारी यांपासून आम्हीं कधींही पराङ्मुख होतां कामा नये.

नीळ०—मी पुन्हा बजावतों कीं ही सर्व गोष्ट खोटी आहे आणि तुम्हीं त्याबद्दल माफी मागितली पाहिजे.

सखा०––माफी ? अहो रावसाहेब ! आपण स्वप्नांत आहां. माफी ! मी माफी मागणार ! एकदां लिहिलेलं मी कधींही मागं घेणार नाहीं.–तें खरं असल्याविषयीं माझी पूर्ण खात्री आहे. सत्याकरितां मरायलाही मी तयार आहे. सत्य तें सत्य ! ' सत्यमेव जयते ' सत्याचा सर्वदा जयच व्हायचा ! नानासाहेबांना बेलाशक सांगा कीं या मोठमोठ्या लोकांमध्यें अनीतीचा जो एवढा प्रसार झाला आहे तो लोकांच्या नजरेस आणावा, या उच्च हेतूनं प्रेरित होऊनच मी लेख लिहीत असतों. या लेखाबद्दल तर मला बिलकुल वाईट वाटत नाहीं. माफी ! नानासाहेबांना त्यांच्या या दुर्व्यसनाबद्दल शरम वाटली तर हा मी एक सार्वजनिक फायदाच केला असं समजेन !–आणि त्यांच्या मनांतु जर माझ्यावर फिर्यादच करायची असली–

नीळ०—अरे कुत्र्या ! (पुढें सरसावतो. सखारामपंत खुर्चीमागें जातो.) तूं फिर्यादीचीच इच्छा करतो आहेस नाहीं ? खटला झाला कीं तुझं नांव प्रसिद्ध झालं ! तुला शिक्षा झाली कीं तुझ्या पत्राचा खप वाढला ! मग तुझा आनंद गगनांत मावेनासा होईल ! पण तुझ्या नशिबीं तें नाहीं. तुमच्या धंद्याच्या ह्या सगळ्या नीच खुब्या मला समजतात बरं ! तुझ्यासारख्या हलकट आणि भागूबाई पत्रकाराशीं निराळ्याच तऱ्हेनं वागलं पाहिजे.

[सखारामपंताच्या अंगावर सारखे कोरडे उडवतो.]

सखा०—अरे बापरे–अरे देवा–अरे धांवा कुणी–अरे हा मारतोय्–हा माझा जीव घेतोय्–अहो धांवा हो धांवा !

नीळ०—(त्याच्यावर पाय देऊन) आतां कसं वाटतं ?

[ताराजी येते.]

तारा०—मी दुर्गेंत सडत पडलेली गाय का ?

[अं. ५ वा प्र. १ ला पृ. ८९]

तारा०—(हंसून) काय एडिटरसाहेब ! सगळीं हाडं विस्कळून गेलीं ? कुणी गोळा करायला नाहीं का ?—असंच बक्षिस पाहिजे मेल्या तुला ! अं—हं—उठूं नका एडिटरसाहेब ! अहाहाहा ! काय तुमचा चेहरा आनंदी दिसतोय् !

सखा०—मला मारलं काय ! बरं आहे ! तुमच्यावर फौजदारी करतों—पोलीसला बोलावतों—पोलीस—

नीळ०—काय, माफी मागतोस कीं नाहीं ?

सखा०—नाहीं—कधीं नाहीं मागणार.

[नीळकंठराव त्याला मारायला धांवतो.]

तारा०—(नीळकंठरावास) जरा थांबा ! तुम्ही कोण तें कांहीं मला ठाऊक नाहीं—पण आपण सरकसवाले दिसतां ! मला त्याच्याजवळ थोडं बोलायचं आहे तें बोलतें मग घ्या तुम्ही त्याला रंगणांत ! काय रे, तूं आपल्या हलकट पत्रांत माझ्यावर कां थुंकी झाडली आहेस ? ती चाटून परत घे. कुढीसारखी भुरक म्हणजे भूक लागणार नाहीं ! प्रख्यात गुणवती नटीला नानासाहेबाशीं कांहीं एक करायचं नाहीं, समजलास ? तो आपला शुकाचार्यांचा अवतार आहे.—असल्या व्यवहारांतला नव्हे तो. अन् मेल्या ! मी दुर्गंधींत सडत पडलेली गाय का ? माझ्यावर कां रे मेल्या गहजब उडवलास ?

सखा०—(नीळकंठरावास) मी तुमच्यावर फौजदारी करीन. माझ्या घरांत येऊन मला मारलंत काय !

नीळ०—बेलाशक कर. फार तर मला थोडासा दंड होईल,—इतकंच ना ? त्यांत काय आहे ? असल्या कुत्र्याला मारण्याबद्दल हें एवढं प्रायश्चित्त कांहीं फार नाहीं !

तारा०—आतां आपण चार दिवस पडूनच रहा. आपली हड्डी बरीच नरम झाली आहे ! अगगई !

सखा०—अरे बाप रे ! मीं काय करावं असं तुम्ही म्हणतां ? माझा मुळींच अपराध नाहीं हो ! तो मजकूर आमच्या दुर्व्यसन संपादकानं मला कळवल्याशिवाय घातला हो—तो आतां बाहेर गेला आहे.—पण तुम्ही आनंदराव इनामदाराना गांठा ना ? त्यांनींच तो लेख लिहिला !

नीळ०—नाहीं, त्याला आतां गांठणारच आहे. पण तुझ्यावरची जबाबदारी कुठं जाते ? प्रायश्चित्त तुलाच भोगलं पाहिजे.

तारा०—होय का ? त्या मेल्या आनंदरावानं लिहिला का ? त्या मेल्या आनंदरावाची गांठ पडूं द्या, पायपोसांनींच सडकतें.—आमची कंपनी आतां बाहेरगांवीं जाणार आहे. तेव्हां माझ्यासंबंधानं लिहिलेलं सगळं परत घे नाहीं तर माझ्याशीं गांठ आहे, समजलास ? (नीळकंठरावांस) आतां धरा तुमचं जनावर रंगणांत ! मी जातें आतां.

[ताराजी जाते. तिच्या मागोमाग सखारामपंत पळून जाण्यास पहातो. नीळकंठराव त्यास अडवतो.]

नीळ०—ही असली गडबड माझ्याजवळ चालायची नाही. माझ्या मनाचं समाधान होईल तेव्हांच तुला सोडीन. आनंदराव एक गाढव तर तूं सात गाढव ! त्यानं लिहिलं आणि तूं छापलंस ! आनंदराव किती किंमतीचा मनुष्य आहे तुला ठाऊक असलंच पाहिजे. कारण लोकांच्या चरित्रांतलीं घाण-दुर्गंधीनं आणि काळोखानं भरलेलीं ठिकाणं तुझ्या पूर्ण माहितीचीं ! तुला पळायला मुळींच वाट नाहीं ! माफी मागून येत्या अंकांत शब्दान् शब्द परत घेतोस कीं नाहीं ? (सखारामपंत रागानें पहातो) जर तुला कबूल नसेल तर त्याचा परिणाम काय होईल तो पहा. एकदां कोरडे उडवलेत तसेच मी पुनः उडवीन, आणि ही भुमका गांवांत कळली म्हणजे ज्यांची ज्यांची तूं आजपर्यंत निंदा केली आहेस, ते अशाच रितीनं तुला मरे मरेपर्यंत मारतील. फिर्यादीची तूं आशाच करूं नकोस. या शहरांत तर कांहीं आतां तुझी धडगत नाहीं. पण येत्या अंकांत जर तूं आपला गाढवपणा परत घेतलास तर मी तुझ्या वाटेलाही जाणार नाहीं. सांग, कोणचं पत्करतं आहे तें ?

सखा०—(भीतीनं) बरं तर. तुम्हांला जसं हवं असेल तसं मला लिहून द्या, म्हणजे मी तें येत्या अंकांत घालतों. ताराजीची मला कांहीं मोठीशी किंमत नाहीं.—पण मी तुमच्यावर फौजदारी केल्याशिवाय राहणार नाहीं.

नीळ०—(हंसून) तूं माझ्यावर फौजदारी करच. माझा पत्ता माहीत आहेच तुला,—बरं (कागद घेऊन त्याच्यावर थोडेंसें लिहितो.) वाच.

सखा०—(रडत) " आम्हीं गेल्या खेपेस स्फुटलेखामध्यें एका निराधार आणि खोट्या बातमीवर विश्वास ठेऊन, अविचारीपणानें श्री. नानासाहेब व श्री. सौ० कमलाबाईसाहेब यांच्यासंबंधानें बेअब्रू करणारी टीका केली, हा आमच्याकडून त्या उभयतांचा मोठा अपराध झाला आहे. त्याबद्दल आम्ही त्यांची सपशेल माफी मागतों. "

नीळ०—हा मजकूर शब्दशः स्फुटलेखांच्या प्रारंभीं घातलास म्हणजे मी तुझं काळं तोंड पाहणार नाहीं. पण जर घातला नाहींस आणि मला पुनः चिडवण्यासारखं जर कांहीं केलंस तर मात्र याद ठेव. माझ्यावर खटला करण्यापूर्वी नीट दहा वेळां विचार कर.—मी आपला खटला स्वतः चालवीन आणि तुझा पुरा धुव्वा उडवून देईन ! माझ्याशीं अतिप्रसंग कुणींही करूं नये.—तुला जर माझ्यावर वारंट काढायचंच असलं तर आज मात्र मी खास सांपडेन. उद्यां कदाचित् मी घरीं नसेन. (सखारामपंत अंग चोळतो.) तुला मारल्यामुळं मला फार आनंद होतो आहे. दुसऱ्या खेपेला मला व्यवसायबंधु म्हणतांना माझं बंधुप्रेम कसं असतं याचा नीट विचार कर. येतों आतां. [नीळकंठराव जातो.]

सखा०—काय विक्षिप्त गृहस्थ आहे हा ! आला तो मारितच सुटला ! बरं झालं ती घरीं नव्हती. [पडदा.]

प्रवेश दुसरा

स्थळ—बाबासाहेबांचा दिवाणखाना.

(बाबासाहेब व नानासाहेब येतात.)

बाबा०—एकूण कमलाबाईसाहेब निघून गेल्या म्हणून मीं ऐकलं तें खरं !

नाना०—ती निघून गेली नाहीं, तर तिला माझ्यापासून मांगपणानं-निर्दयपणानं-क्रूरपणानं हाकून-हाकून लावली ! हें पत्र मुद्दाम मिळवून तिला कुणीं दिलं, यावरून असं नाहीं का होत, कीं कुणीं तरी माझ्यासंबंधानं किळीस उत्पन्न करण्यासारख्या खोट्यानाट्या गोष्टीही तिच्या मनांत भरवून दिल्य असल्या पाहिजेत ? माझ्याच्यानं बोलल्यावांचून राहवत नाहीं-

बाबा०—बोलाच. अगदीं स्पष्ट सांगा–बिलकुल संकोच नको. आमच्या कुटुंबानं हें सगळं केलं, हेंच तुम्ही सांगणार ना ?–कांहीं आश्चर्य नाहीं! (नानासाहेब आश्चर्य वाटून विचारांत पडतात असें पाहून) नानासाहेब ! विचारांत पडूं नका. मी पुन्हा सांगतों, आमच्या कुटुंबाच्या हातून अशी कोणचीही नीचपणाची गोष्ट होण्यासारखी नाहीं कीं, त्याचं मला आश्चर्य वाटेल. म्हणून म्हणतों या कृष्ण कारस्थानाचा उगम कुठून झाला तें तुम्ही मला सांगा म्हणजे माझ्यानं जर तुमची नुकसानी भरून येण्यासारखी असेल, तर ती भरून काढायला मी तयार आहे.

नाना०—आपल्या कुटुंबाचा या कृत्याशीं संबंध आहे, असं आत्तांच गंगूनं मला सांगितलं. पण कमलेजवळच्या त्यांच्या ममतेच्या वर्तनावरून, त्या असं करतील असं मला वाटत नाहीं. तेव्हां गंगूला कळलेलं खोटं असावं. तरी पण–

बाबा०—तसं कशाला ? आत्तांच या गोष्टीचा निकाल लावून घेऊं. (दाराशीं जाऊन) जरा बाहेर ये.

राधा०—(आंतून) कशाला ?

बाबा०—तसंच कांहीं काम आहे. [राधाबाई येते.]

राधा०—कोण त्रास आहे ! [नानासाहेबांस पाहून स्तब्ध होते.]

बाबा०—हे नानासाहेब इथं आले आहेत आणि त्यांच्याच वतीनं मी तुला एक प्रश्न विचारणार आहे, त्याचं सरळ उत्तर तुझ्याकडून मिळालं पाहिजे. (पत्र दाखवून) हें पत्र नाटकांतल्या तारेकडून तूं आणलंस किंवा नाहीं ? आणि त्यांत हीं बनावट अक्षरं घुसडून, तूं स्वतः काल संध्याकाळीं तें कमलाबाईसाहेबांना दिलंस किंवा नाहीं ?

राधा०—तुम्ही काय म्हणतां तेंच मला समजत नाहीं.

नाना०—बाईसाहेब ! करून सवरून पुन्हा त्या गांवचेच नाहीं—

राधा०—नानासाहेब, माफ करा. असलं बोलणं ऐकून घ्यायची मला संवय नाहीं. तुम्ही शुद्धीवर नाहीं वाटतं ?–आणि आमचे हेही आज स्वतःला विसरलेले दिसतात !–मला तारेसंबंधानं कांहीं एक माहिती नाहीं. माझी आणि कसबिणीची ओळख असण्याचा संबंध काय ? तुमची आणि त्या रांडेची जान-

– पछान आहे असं सगळं गांव बोलत आहे ! आनंदराव मला ही गोष्ट सांगत होते !

नाना०—(संतापानें) ठीक आहे ! आनंदराव, तुझ्या गप्पा तुझ्या घशांत कोंबीन तरच नांवाचा नानासाहेब !

राधा०—(आश्चर्य व कुत्सितपणानें) अग बाई ! ही गप्पच का एकूण ! काय तरी बाई ! सगळ्या हकीगतीवरून मला तर वाटत होतं कीं, हें सगळं खरं आहे म्हणून ! (नानासाहेब संतापून लाल होतात.)

बाबा०—मेहेरबानी क्कर. एका प्रश्नाचं उत्तर दे. तारेसंबंधानं तुला कांहीं एक माहिती नाहीं–आत्तांच तूं असं म्हणालीस–तर काल सकाळीं तूं आनंदरावांच्या घरीं तारेला कां भेटलीस ?

राधा०—अहो महाराज ! आपण केव्हांपासून ही पोलिशी सुरू केली ?

नाना०—बाईसाहेब ! तुम्ही अशी शपथ घेतां का, कीं माझ्या कमलेनं मला सोडून जावं, म्हणून तुम्हीं कांहींएक केलं नाही किंवा बोललां नाही ?

राधा०—अग बाई ! कमलाबाईसाहेब उठून गेल्या कीं काय ? मला वाटतन्न होतं, त्या जातील म्हणून ! आपले स्नेही नीळकंठराव यांच्याकडे करा ना तपास ! ते इथं असतांना त्या दोघांचा बराच रस पाघळत असे–सगळ्यांना ठाऊक आहे.

बाबा०—कांहीं तरी शरम धर ! शरम धर !

राधा०—आपल्याला इतकं वाईट वाटायला नको. मला तर हसूंच येतं ! नानासाहेबांचाच हा सगळा प्रताप आहे. हे नेहमीं तारेकडे जातात हें त्यांच्या बायकोला माहीतच होतं. मला आनंदरावांकडून कळलेलं सगळं मीं तिला सांगितलं होतं. तिला कां म्हणून अज्ञानांत ठेवायची ! आणि तिला तरी नानासाहेबांची कुठं पर्वा होती ! ती आपली नीळकंठरावावरच जास्त खुष असे.

नाना०—तुम्ही–तुम्हीच का बोलतां हें ?

राधा०—होय, मी–मीच बोलतें ! काय तुमचं म्हणणं आहे ? (बाबासाहेबांस) आपल्या या स्नेह्यांचं डोकं ठिकाणावर नाहीं–त्यांना जरा बाहेर घेऊन जा. असल्या किळीसवाण्या गोष्टीबद्दल चर्चा करणं मला प्रशस्त वाटत नाहीं–नानासाहेबांना तारेचा नाद लागला हा कांहीं माझा अपराध नव्हे—

नाना०—बाईसाहेब ! आपला समज चुकीचा आहे. तारा ही आमच्या गणपतरावांची बायको. ती दोन वर्षांपूर्वी उठून गेली. मी जो तिच्याकडे जाईं तो तिनं हें नाटक सोडावं आणि गणपतरावांची अब्रू वांचावी म्हणून ! मीं जीं तिला पत्रं लिहिलीं तीं त्याच्याकरतां. आनंदरावाला यां सगळ्या गोष्टी माहीत असल्याच पाहिजेत. कारण तारा आज दीड दोन वर्षें त्याची रखेली आहे.

राधा०—छत् ! मला नाहीं हें खरं वाटत !

नाना०—तुम्हांला खरं वाटो किंवा खोटं वाटो–मला काय करायचं आहे. बाबासाहेब ! इथं थांबण्यांत आतां कांहीं अर्थ नाहीं. बाईसाहेब ज्या अर्थीं सगळ्या गोष्टी नाकबूल करीत आहेत—

बाबा०—जरा थांबा. बाईसाहेब नाकबूल करीत असतील, पण मी नाकबूल करीत नाहीं ! बाईसाहेब बोलत नाहींत, पण त्यांनीं आपल्या नव-च्याला–मला–त्यांच्या वतीनं बोलण्याचा अधिकार दिला आहे ! बाईसाहेबांना हें कबूल आहे कीं त्यांनींच तारेकडून दोनशें रुपयांला हें पत्र घेऊन तुमच्या कुटुंबाला नेऊन दिलं !

राधा०—काय ! काय !

बाबा०—बाईसाहेब ! मेहेरबानी करून मला मध्येंच अडवूं नका. आपल्या उभयतांच्या अंतःकरणाचे प्रवाह एकच असल्यामुळं, आपले अव्यक्त मी स्वच्छ बोलूं शकतों. (नानासाहेबांकडे वळून) बाईसाहेब आणखी असंही म्हणत आहेत कीं त्यांचे प्रिय मित्र आनंदराव इनामदार यांनीं दिलेल्या तुमच्या व तारेच्या काल्पनिक संबंधाची बातमी त्यांना खरी वाटली, म्हणून त्यांनीं हा एवढा उपद्व्याप केला–आणि या बातमीवर विश्वास ठेवूनच तुमच्याविषयीं तुमच्या कुटुंबाच्या मनांत अविश्वास उत्पन्न करून, त्यांनीं त्यांच्या मनाच्या शांततेचा जितका करवेल तितका भंग केला. यांत त्यांचा हेतु शुद्ध–सरळ होता–म्हणजे कुचाळीची आवड आणि व्यक्तिविषयक द्वेषाची तृप्ति करून घेणं ! अर्थात् बायकी ! आहे तें स्पष्ट–खरं खरं बोलणंच चांगलं !–तुम्हीच पहा, बाईसाहेब कांहीं या गोष्टी नाकबूल करीत नाहींत. आतां त्यांनीं मौन स्वीकारलं आहे हें आपण पहातच आहां !

राधा०—(बाबासाहेबांकडे पाहून दांत 'चावून') हेर-हेर कुठले !

[रागानें जाते.]

नाना०—(स्वगत) हा घरगुती प्रकार मी पहायला नसतों तर वरं झालं असतं. (उघड) बाबासाहेब ! हा प्रकार पाहून मला फार वाईट वाटत आहे.

बाबा०—मलासुद्धां फार वाईट वाटत आहे—अंतःकरणापासून वाईट वाटत आहे ! नेहमीं कशा ना कशावरून मला दुःख होतंच, पण आज मात्र त्याची परमावधि झाली. कारण तुमच्या निरपराधी साध्वी पत्नीचा निष्कारण छळ झाला हो ! मला आज सकाळपर्यंत या प्रकरणाबद्दल कांहीं एक माहीत नव्हतं, नाहीं तर मीं खालीनं हा दुःखदायक प्रसंग तुमच्यावर येऊं दिला नसता. तरी पण देव करो आणि तुमची आणि तुमच्या प्रियपत्नीची लौकरच भेट होऊन आनंदीआनंद होवो !—हें घ्या पत्र. याची किंमत पैशानंच पुरी झाली नाहीं, दुसऱ्या कित्येक गोष्टी भरीला घालाव्या लागल्या. या नीचपणाच्या सवद्याबद्दल बाईसाहेबांना आतां कदाचित् वाईटही वाटत असेल तेव्हां माझ्या कुटुंबाकडून जो हा अपराध झाला आहे, त्याबद्दल आपण मला क्षमा करा.

नाना०—खरोखरच तुमचं आयुष्य फार दुःखांत जात असेल !

बाबा०—जात असेल ! तुमची नुसती कल्पना आहे.—बहुतेक सर्वांनाच कमीअधिक प्रमाणानं हीं संसारदुःखं सोसावीं लागतात. इतरांप्रमाणं मलाही तीं सोसलींच पाहिजेत.—तुम्ही आतां आनंदरावाला गांठणारच असाल ?

नाना०—अर्थात् ! त्याला गांठून त्याची कोरड्याखालीं अशी चामडी लोळवितों कीं त्याच्या अंगावर एक केसभरसुद्धां जागा मोकळी राहूं नये !

बाबा०—अस्सं-असंच पाहिजे ! (मूठ वळून) नानासाहेब ! तुम्हांला सांगायला नकोच, या मुलाकरितां हो, नाहीं तर त्या हरामखोराला केव्हांच गोळी घालून ठार केला असता ! पुष्कळांना मीं असं कां केलं नाहीं, म्हणून आश्चर्य वाटत असेल. पण माझ्या बाळाला-त्या गरीब पोराला—हें सगळं कळून, खरं

त्याच्या कानावर गेलं असतं. त्याचं माझ्याशिव. काम आहे ! ईच्या पापांबद्दल त्याला प्रायश्चित्त घ्यायला लावावं तर आपल्य आपल्याच पायावर दगड पाडून घेतल्यासारखं होईल ! तिला घरांतू लून दिलं–त्या जारिणीचा खून केला–कांहीं केलं तरी सगळ्यांचा एकच ! अपकीर्ति ही ठेवलेलीच ! आणि अपकीर्तीचा डाग तर कधींही जात नाहीं.–तुमची गोष्ट अगदीं निराळी आहे.–तुमच्या पत्नीच्या वर्तना शंका येणं शक्यच नाहीं. पण माझ्या–अरेरे !–जगांतल्या बहुतेक दुःखां स्त्रियांनाच जबाब द्यावा लागेल.

नाना०—(स्वगत) आतां इथं थांवणं म्हणजे यांना जास्त दुःख दे आहे. (उघड) बरं, मी येतों आतां.

बाबा०—मी स्वतःविषयींच बोलत राहिलों, माफ करा.–मग तुम्ही बा काश्रमीं आज रात्रींच जाणार असाल ?

नाना०—होय. कारण वेळ दवडण्यांत अर्थ नाहीं. तिला भेटून तिच मनाचं दुःख दूर करीन तेव्हांच मला चैन पडेल. आपल्याला विनाकारण त्रा झाला. येतों तर !

बाबा०—या. (नानासाहेबांस दरवाजापर्यंत पोहोंचवून परत येतात या गोष्टीचा आज निकाल लावलाच पाहिजे.

(आंत जाऊन राधाबाईला हात धरून आणितात.)

राधा०—उगीच कां हा त्रास ? माझा हात सोडा. तुम्हांला कांहींच क वाटत नाहीं ?

बाबा०—बरोबर आहे ! मला–तुझ्या नवऱ्याला–तुझा हात धरायला लाज वाटली पाहिजे ! विलक्षणच हें ! पण मला तुला कांहीं सांगायचं आहे. आ नाहीं उद्यां तें सांगायची पाळी येणारच होती, पण आजच आली त्याला उपा नाहीं.–बैस या इथं. मी थोडक्यांत सांगणार आहे पण तें शांतपणानं तु ऐकून घेतलं पाहिजे. (ती बसते)–आतांच तूं मला हेर म्हणालीस ! तुझ्य वर हेरासारखी टेहळणी करायचं माझ्या कधीं मनांतसुद्धां आलं नाहीं.–तु माझं लग्न झालं त्या वेळीं माझं जीवित, सुख, नांवलौकीक हीं सारीं मीं तुझ्य

IRBK-0100082